

A HALÁLOZÁS ÉS HALANDÓSÁG KESZTHELYEN 1747–1849

BENDA GYULA

„A demográfiai tényezők közül bizonyára a halandóság az a terület, ahol ismereteink a legkevésbé gyarapodtak. Ez a késlekedés annak tulajdonítható, hogy a halálozás, főleg a gyermekhalálozás anyakönyvezése a születésekéhez és házasságkötésekéhez viszonyítva rosszabb” – olvasható a halandóság kutatásáról az 1988-ban megjelent francia népesedéstörténeti összefoglaló kora újkori kötetében.¹ A halandóság történeti elemzése során rendszeresen, szinte refrényszerűen visszatér annak hangsúlyozása, hogy e probléma vizsgálata viszonylagosan lemaradt más területekhez képest, s ennek okaként a források, a temetési (halotti) anyakönyvek hiányosságait, illetve a családrekonstrukciós módszer sajátosságait hozzák fel. Mindez igaz az 1990-es évtizedre is – bár újabban talán éppen ennek felismeréseként szaporodtak a halandósági elemzések – s különösképpen igaz a magyarországi kutatásokra.² Az 1960-as évek elején megjelent magyar történeti demográfiai összefoglalásban³ körvonalazódott az a feltevés, hogy a 18. századinál lassúbb 19. század eleji népességnövekedés a bevándorlás csökkenése mellett a halandósági viszonyok válságszerű romlásával magyarázható. *Pápai Béla* ezt a következőképpen összegezte: „a XVIII. századi népesség a maga természetes megújódási erejével nagyobb mértékben gondoskodott nemcsak a meghaltak pótlásáról, de további szaporodásról is, mint a XIX. század első felének lakossága. Úgy látszik, a XIX. század gazdasági-társadalmi viszonyai között a meglévő népesség fenntartása, életkörülményeinek viszonylagos biztosítása mellett a népesség nagyobb mértékű gyarapítása, nagyon is meggondolandó volt. Háború, gazdasági válság, járványok, földrablás, zsélekesedés, mind-mind olyan tényező, amely bőséges magyarázatul szolgál a demográfia ilyen alakulásához.”⁴ Bár monografikus feldolgozás a magyarországi halálozásról nem készült, a helytörténeti munkák adatai egyértelműen igazolják a 18. század végi magasabb halálozási arányt, de a történeti összefoglalásokban rendszeresen említett „válság” mélyebb elemzése elmarad. A klimatikus viszonyok romlására, túlnépesedésre, háborús viszonyokra, azaz a

¹ *Dupaquier, Jacques, 1995. 221.*

² A halandóság történeti kérdései iránti megnövekedett érdeklődést mutatják: *Blum, Alain - Bringé, Arnaud, 1992; Annales de Démographie Historique, 1996.*

³ *Kovácsics József, 1963.*

⁴ *Pápai Béla, 1963. 174-175.*

már *Pápai Béla* által is megfogalmazott okokra hivatkoznak a szerzők, ha más-más hangsúllyal is. A 19. század közepéig megfigyelt folyamatok beillesztése a halandóság hosszú távú alakulásába még nem történt meg, s a helyi, regionális feltárások sem sokasodnak, nem is beszélve az országos elemzésekről.⁵ A magyar kutatók eddig leginkább a járványokkal foglalkoztak, az utolsó nagy pestisjárványról (1738–1741) és a kolerajárványokról többé-kevésbé korszerű és demográfiai aspektusú tanulmányok állnak rendelkezésünkre, az 1960-as évek óta örvendetesen sokasodó város- és községmonográfiák népesedéstörténeti fejezetei foglalkoznak ugyan a halandósággal, de eredményeik összegzése várat magára, az 1996-os millecentenárius népesedéstörténeti konferenciasorozat előadásai ezt a feladatot nem végezték el.⁶ A családrekonstrukciós vizsgálatok általában közreadják a csecsemő- és gyermekhalandósági mutatókat, a házaspárok és nők várható életkorára vonatkozó számításokat, de ez a módszer a halandósági problémák elemzésére kevésbé alkalmas.⁷ Újabb *Hablicsek László* tanulmányai hoztak új eredményeket, és *Faragó Tamás* indított kutatásokat a városi halandóság egyes aspektusairól, de azt hiszem, nem túlzás azt állítani, hogy a magyarországi halandóság jellemzőit, hosszú távú alakulását alig ismerjük.⁸ Ezt az ismeretet nem pótolja az, hogy népesedésünk jellemzőit hagyományosan, a demográfiai átmenet előttinek minősítve betesszük egy nagy dobozba anélkül, hogy a konkrét sajátosságait feltárnánk. A 19. század első felének magyar népesedési, és főként halandósági jellemzői nem egyszerűen a 17–18. századi francia vagy nyugat-európai viszonyokat reprodukálják, hanem a magas halandóság sajátos mintáját jelentik. Ennek, valamint a század eleji (hagyományos, de félrevezető korszakmegjelöléssel a francia háborúk idején⁹) romló

⁵ A helytörténeti munkák népesedéstörténeti fejezeteinek számbavétele és kritikai feldolgozása megkerülhetetlen feladat, ennek első lépése a készülő történeti demográfiai bibliográfia. De jól látható az anyakönyvek nem nominatív feldolgozására épülő népesedéstörténet az 1960-as évek végétől megjelenő hajdúvárosi monográfiákban (*Dávid Zoltán* és *Kovács Zoltán*), majd a békési város és községtörténetekben is. Debrecen, Szeged történeti monográfiájában is foglalkoznak a halandósággal.

Az összefoglalók közül a Magyarország története 10 kötetben említendő. A IV. kötetben Wellmann Imre önálló népesedéstörténeti fejezete (*Wellmann Imre, 1989*) a felszabadító-háborúk, a *Rákóczi* vezette szabadságharc népességfogyasztó hatásával, a pestis pusztításaival foglalkozik, a „normál” halandóságot alig vizsgálja.

⁶ A járványokra általában *Schultheisz Emil-Tardy Lajos, 1964*: az 1738. évi pestisre *Dávid Zoltán, 1973*; az 1831. évi kolerára *Tilkovszky Lóránt, 1955* és *B. Lukács Ágnes, 1966*; az 1855. évi kolerára *J. Frater Zsuzsa, 1980*.

⁷ Összefoglalásukat *I. Andorka Rudolf, 1988*.

⁸ *Hablicsek László* az 1820-as évekre *B. Lukács Ágnes* által kigyűjtött, a mai Magyarországra reprezentatív anyakönyvi minta (*B. Lukács Ágnes, 1975*) adatbázisán a szezonaritást vizsgálta, és halandósági táblaszámításokat végzett. *Hablicsek László, 1980*, *Hablicsek László, 1984* és *Hablicsek László, 1991*. *Faragó Tamás* a városi halandóságról írt elemzést, és vezetésével folyt kutatás a budapesti halandóságról. *Faragó Tamás, 1993*. *Faragó Tamás* indított kutatást Pest és Buda halandóságának anyakönyvi kutatására: *Faragó Tamás, 1996*. *Fazekas Csaba, 1996*. és *Gajáry István, 1998*.

⁹ A népesedési folyamatok tárgyalásánál a francia háborúk idején megjelölés azt sugallja, hogy a háború vagy a háborús viszonyok határozták meg a korszak demográfiai jellemzőit. Ez a halandóság esetében szinte explicitté válik, de véleményem szerint indokolatlan, a klimatikus viszonyok és a mezőgazdasági termelés alakulása volt a meghatározó.

halandósági mutatók pontosabb leírása, értelmezése és elhelyezése egy hosszú távú fejlődésben még várat magára.

Ez a keszthelyi halandóságról szóló tanulmány egy monografikus társadalomtörténeti feldolgozás keretében készült, s az 1849. évi korszakhatár eleve korlátozza lehetőségeit. Természetesen nem tűzhettem ki célul, hogy a fenti kérdésekre választ adjon, de a család- és a kisváros társadalomtörténeti rekonstrukciója lehetővé teszi a halandóság elmélyültebb vizsgálatát, s talán segíthet új kérdések megfogalmazásában, és másokat is arra ösztönözhet, hogy a témával alaposabban foglalkozzanak.

Tanulmányomban elsőként a halálozások és a halandóság alakulását vizsgálom meg 1747 és 1849 között, majd a halottak korösszetételét, a szezonális eltéréseket elemzem, kiemelten foglalkozom a csecsemő- és gyermekhalandósággal, röviden érintem a felnőttek halálozásának néhány aspektusát, és végül alaposabban foglalkozom a demográfiai válságok kérdésével. Évtizedenként elemzem a jelenségeket és azok változásait, a családrekonstrukcióra épülő munkák és számos helyi elemzés viszont nagyobb, a legtöbbször fél évszázados periódusokban vizsgálják a halálozás jellemzőit. Ennek oka egyrészt az, hogy általában igen kicsi településekkel dolgoznak, amelyek esetében az elemszám elégtelen a rövidebb időszakok megbízható vizsgálatához, másrészt a lassan változó népesedési jellemzők nem igénylik a változások pontosabb nyomon követését. A keszthelyi halálozások elemzésénél azért választottam az évtizedeket vizsgálati egységül, mert egyrészt az esetszám nagysága ezt lehetővé teszi, másrészt a halotti anyakönyvezés később leírt egyes sajátosságai miatt erre van szükség. Emellett célul tűztem ki a ciklikus jelenségeknek és a halálozás helyi történeti alakulásának a vizsgálatát, nem elégedve meg azzal, hogy lokális mélyfurással a hazai demográfiai rendszer, a halandóság globális változásához szállítsak esetleg új adatokat és szempontokat.

A halálesetek anyakönyvi feljegyzése Keszthelyen (1746–1849)

A halottak anyakönyvezését a keszthelyi plébánián 1746 novemberében, Padányi Bíró Márton püspöki látogatása alkalmával kezdték el.¹⁰ A temetések (halottak) feljegyzése igen megkésve követte a kereszteleseket és házasságkötéseket. Az első kereszteleseket tartalmazó anyakönyv Keszthelyen 1696-ból maradt fenn, vezetése láthatóan folyamatos és gondos (leszámítva a kuruc felkelés alatt néhány hónapot, amikor a „rácok”, illetve a „németek” elől a város lakói a Kis-Balaton mocsaraiba menekültek). A házasságkötések anyakönyvezését a plébános 1714-ben kezdte meg, majd 1720-ban abbahagyta (szórványosan található házassági bejegyzések az 1720-as és az 1730-as évekből is), majd valószínűleg Padányi Bíró Márton püspök egyházlátogatásai után, 1744–1746 körül kezdődött újra a házasságkötések teljes körű bejegyzése. A temetések (halálozások) regisztrálását viszont, ahogy említettük, csak 1746 végén kezdték el, amikor a püspöki látogatás során fény derült a halotti anyakönyv hiányára. A feljegyzés módja és a bejegyzések havi ingadozása néhány évig arra utal, hogy eleinte rendszertelen lehetett a temetések lajstromozása. Az 1752-ben megkezdett új matricula már kialakult formákat mutat, s az anyakönyvezés a külsődleges jegyek alapján, néhány évet leszámítva, megbízhatónak ítéltető.¹¹

A magyar szakirodalomban még nemigen alakultak ki a kritériumai a halotti anyakönyvek minőségi elbírálásának. Elsőként a külső forma, a folyamatosság vagy megszakítottság vizsgálata kínálkozik. Az 1770-es évektől a keszthelyi plébánián anyakönyvezték a meszesgyörki leányegyház népmozgalmi adatait. Azonban nem tüntetik fel mindig következetesen a halottak lakóhelyét, ezért a nem nominális feldolgozásnál egyes meszesgyörki halottakat keszthelyiként veszünk számba, ami pontatlanságot okozhat, ez a pontatlanság a családrekonstrukció során korrigálható.¹² Hasonlóan kisebb pontatlanságot idézhet elő a más vallású, nem katolikus keresztény népesség anyakönyvezésének

¹⁰ Bejegyzés a keszthelyi anyakönyvbe (I. kötet) a halálozások előtt. (Az 1696-tól megőrzött keszthelyi anyakönyveket a Magyar Országos Levéltárban (a továbbiakban: MOL) őrzött filmmásolat alapján dolgoztuk fel. Lelőhely: MOL Filmtár A 7365-7367.) A veszprémi püspökség 1746. október 16-án felvett canonica visitációs jegyzőkönyve még csak a keresztelek és házasságkötések anyakönyvét említi: „Quoad cernit Matriculam, uti superius attactum est, habet quidem, in qua tamen Baptisati tantum, et Copulati reperiuntur, inscripti.” (Ördög Ferenc 1993. 90.). 1748-ban viszont már a jegyzőkönyvben a halotti anyakönyvet is felsorolják: „Matricula adest ubi totius et universalis status animarum descriptus invenitur, et omnium Baptisatorum, Confirmatorum, Copulatorum, Demortuorum fidelis Connotatio habetur, qui sunt conversi, per quem et quando et illi connotati in Matriculo reperiuntur.” (Ördög Ferenc, 1993. 245.)

¹¹ Az 1752 utáni rovatok a halálozásnál a következők: időpont, név és keresztnév, kor.

¹² A Keszthely városi adatoknál ez az évente egy-két halott nem jelentős, nehezíti viszont a meszesgyörki idősorok használatát. Az 1820–1829 közötti évtizedben 14 meszesgyörki újszülöttnél volt tévesen Keszthely megadva, ez fél százalékos hiba. Ugyanakkor 27 egynapos vagy fiatalabb halottat a keresztelese anyakönyvben nem találtunk meg.

következetlen, illetve változó gyakorlata.¹³ (A zsidó vallású lakosok népmozgalmi adatai az 1827 utáni megyei anyakönyvi másodpéldányokban rendelkezésünkre állnak, de nem folyamatosan és valószínűleg erősen hiányosan, ezért a részletes elemzés során ezekkel nem foglalkozunk.)¹⁴ Végezetül a halotti anyakönyv külalakját, a rovatok rendezettségét vizsgálva, ahogy már említettük, az 1810–20-as években némi visszaesés tapasztalható, s ezzel egy időben jelentősen lecsökken a halottak száma is. 1819-ben például mindössze 84 halott adatát írta fel a plébános, miközben a megelőző és rákövetkező években a modális érték 140 körül mozog. Nem tévedhetünk túl nagyot, ha ebben az évben negyvenötven százalékos kimaradást feltételezünk. Nehezebb azoknak az éveknek megítélése, amikor a halálesetek száma jelentősen csökken a megelőző és az azt követő évtizedekhez képest (1809 és 1824 között), de megbecsülhetetlen, hogy ebből mennyi tulajdonítható a rosszabb halandóságú évek elmúlásának, és mennyi a hanyagabb anyakönyvezés hatásának. Itt kell megjegyezni, hogy az alacsonyabb halottszámot mutató évek nagyjából egybeesnek a városi lakosság tömeges szőlőhegyi kiköltözésével.¹⁵ Ebből joggal következtethetünk a szőlőhegyi halottak hiányosabb anyakönyvezésére. Más időszakokban külső jelek alapján nem észlelhető változás (természetesen a halottakról feljegyzett adatok köre – a házastárs, mindkét szülő neve, egyes években foglalkozás, majd a rendi státus – fokozatosan bővül).

A formai ellenőrzést követően az első és legfontosabb szempont az anyakönyvezés minősítésénél a teljesség vizsgálata, amelynek legelfogadottabb próbája a csecsemő halottak anyakönyvezése. A 18–19. századi halálozási viszonyok között az egy évesnél fiatalabb halottak aránya törvényszerűen magas, ha nem ér el bizonyos szintet, akkor feltehetően sokan kimaradtak az anyakönyvezésből.¹⁶ A 19. századi Keszthelyen az összes halott 28–30 százaléka csecsemő.

¹³ Keszthelyen mindenkor csak néhány görög (ortodox), református vagy lutheránus család élt. Ezek keresztelési, temetési adatait a 19. században a plébános is bevezette a katolikus anyakönyvbe, de gyakorlata bizonyíthatóan nem volt következetes. A Földesi könyvkötő család esetében halmag olyan gyerekek, akik a plébánosnál a megkeresztelték között nem találhatók. Az Opper iparos család esetében is azt figyelhetjük meg, hogy hol eltűnik, hol pedig jelen van az anyakönyvben, miközben az adójegyzékek tanúsága szerint a család Keszthelyen él.

¹⁴ Vö. *Benda Gyula, 1997*.

¹⁵ A szőlőhegyi kiköltözésre l. *Benda Gyula, 1997* és *Benda Gyula, 1998*.

¹⁶ *Kováts Zoltán, 1973* 72.

*1. Az egy éven aluli halottak aránya
az összes halott között (1750–1849)*

Év	Az egy éven aluli halottak aránya
1750–1759	27,5
1760–1769	30,0
1770–1779	33,6
1780–1789	26,4
1790–1799	29,1
1800–1809	25,5
1810–1819	29,5
1820–1829	28,3
1830–1839	28,7
1840–1849	28,5

A csecsemő halottak aránya a halálozások feljegyzésének első évtizedében, 1750–1759 között 27,5%, 1760–1769 között pedig 30,0%. A halottak számának 18. század végi emelkedésével nem nő, hanem inkább valamit csökken ez a százalék, vagyis a kezdeti évektől magas és szinte változatlan az egyévesnél fiatalabbak aránya, de ebből nem következtethetünk hanyag anyakönyvezésükre. Ezt a feltevést erősíti, hogy gyakran találunk a halottak között egy-két órát vagy egyetlen napot élt újszülötteket, akiknek hiányzik keresztelési bejegyzése (a halotti anyakönyvből néha kiderül, hogy őket szükséghelyzetben a bába keresztelte).

Más oldalról viszont a csecsemő halottak újszülöttekhez viszonyított aránya a vizsgált korai évtizedekben a várható, illetve a későbbi évekre jellemző érték alatt marad. Az első két évtizedben ez az arány 20,3, illetve 16,3, a 19. században a jellemző érték 25–27% százalék körül mozog. Hasonló alacsony arány csak 1810 és 1829 között tapasztalható, amikor a külsődleges jelek alapján is az anyakönyvezés színvonalának romlását állapíthatjuk meg. Mivel nem feltétel-lezhető, hogy a csecsemőhalandóság mutatója a kezdeti alacsonyabb szintről indulva előbb romlik, majd két évtizeden át javulást mutat, végül megint visszaesik, azt a feltevést kell megfogalmazni, hogy azokban az időszakokban, amikor a csecsemőhalandóság szintje alacsony, általában pontatlanabb az anyakönyvezés, s a más korosztályú halottak feljegyzése is hiányos.

2. A csecsemőhalandóság Keszthelyen (1750–1849)

Évtized	Egy éven aluli halottak	Születések száma	Ezer születésre jutó halott
1750–1759	348	1712	203
1760–1769	319	1953	163
1770–1779	455	1913	238
1780–1789	525	1880	279
1790–1799	508	2112	241
1800–1809	570	2219	257
1810–1819	480	2329	206
1820–1829	502	2720	185
1830–1839	646	2402	269
1840–1849	658	2570	256

Ezt a feltevést az adójegyzékek elemzése is megerősíti. Az adózó háztartásfők lajstromának összehasonlítása a halotti anyakönyvvel azt mutatja, hogy felnőtt elhunytak is jelentős arányban kimaradtak az anyakönyvből azokban a korszakokban, amikor a csecsemőhalottak regisztrációja is bizonytalannak tűnik. (Elsősorban akkor lehetünk ebben biztosak, ha egyik évről a másikra a férfi háztartásfőt özvegye váltja fel az adózók között, de a férfi nevét hiába keressük a halotti anyakönyvben.) Hasonló a helyzet az újraházasodásoknál is: a jelzett időszakokban gyakori, hogy valaki özvegyként köt házasságot, de korábbi házastársának halálozási bejegyzése hiányzik. Tehát megállapítható, hogy a korai évtizedekben, majd a 19. század tízes és húszas éveiben megbízhatatlanabb a halotti anyakönyvezés, de ez a gyermek halottak nagyobb arányú kimaradását nem bizonyítja. Más mutatók (pl. a halálozások idényhullámozása) sem utalnak jelentősebb eltérésre vagy torzulásra a rosszabbul vezetett anyakönyvek adatainál.

Az alulregisztráció és a szokásos szerkezeti jellemzők „arányossága” együttesen arra mutat, hogy a halottak egy részét a plébános nem írta be az anyakönyvbe. A kezdeti időkben erre két magyarázat is kínálkozik. 1724 és 1777 között a keszthelyi ferencesek is kereszteltek, s külön anyakönyvezték az általuk keresztvíz alá tartott gyerekek nevét. Valószínűleg ezen idő alatt temettek is, de erről semmilyen feljegyzés nem maradt fenn. 1776–1777 után, amikor a ferencesek nem keresztelnek, érzékelhetően megnő a halottak évenkénti száma a plébánia anyakönyvében. Másik magyarázatként azt említhetjük, hogy a tanító is temetett: a canonica visitatio alkalmával feljegyezték a helybeliek panaszát, hogy a plébános ilyenkor is behajtja a neki járó díjakat.¹⁷ Ha nem a plébá-

¹⁷ „Atque licet ita per solum Ludi Magistrum saepultura perageretur, ad huc nihilominus stolarem suum Proventum exigit, et accipit.” *Ördög Ferenc, 1993. 90.*

nos temetett el valakit, akkor ez az aktus kimaradhatott az általa vezetett könyvből. Mindenesetre az 1770-es évek közepéig jelentős lehetett az alulregisztráció, de ez nem torzítja sem a halálozások belső arányait, sem azok szezonálisát. (Bár óvatosságra int ezek elemzésénél, mivel nem nagyon tudjuk mérni a kimaradás arányait.)

A csecsemő és gyermek halottak alulregisztrációjának mértékét az 1771. évi lélekösszeírás segítségével pontosíthatjuk. Ennek az évnek legelején egészen megbízható lélekösszeírás készült Keszthelyen, amelynek során a gyerekeket is pontosan számba vették.¹⁸ Név szerint sorba vettük az 1750 és 1771 között megkeresztelt gyerekeket és a bejegyzett haláleseteket azoknál a házaspároknál, akiket 1771-ben összeírtak. Összevetve a lélekösszeírásban feltüntetett gyerekeket a megszületettekkel, azt láttuk, hogy 2853 megkeresztelt gyerekből 1260 megtalálható volt az 1771. összeírásban, 768 halálát feljegyezték a halotti anyakönyvben, viszont 825 „ elveszett”. A halotti anyakönyvbe bejegyzett gyermek halottak egy részét nem tudtuk párosítani a születési adatokkal, a vizsgált húsz évben 324 egy éven aluli halott születési adata „hiányzik”. Feltételezhető, hogy ezek egy része az 1771-ben megfigyelt családok gyermeke, ennek figyelembevételével az elhunyt gyermekek 40–50 százaléka maradhatott ki az anyakönyvből a helybeli családoknál.¹⁹

1771 után hasonló összeírás nem áll rendelkezésünkre, de minden okunk megvan annak feltételezésére, hogy 1776-tól kezdve a kimaradás már nem haladja meg a „normál” szintet. Mértékének megismerésére elvégeztünk két további próbát.²⁰ A családrekonstrukció segítségével egyrészt megnéztük a keresztnévadást, azt feltételezve, hogy a keresztnévek egy családban csak akkor ismétlődnek, ha a korábban keresztelt azonos nevű gyerek meghalt. Ha a halotti anyakönyvben nem találtuk meg, kimaradtnak tekintettük. 1780 után évtizedenként 21–29 ilyen esetet találtunk, ez általában valamivel meghaladja az öt éven aluli gyermek halottak két százalékát²¹. A kimaradtak száma 1830 után radikálisan csökken.²²

¹⁸ Kiadta *Ördög Ferenc, 1994*; forráskritikai elemzését l. *Benda Gyula, 1998*.

¹⁹ Az 1771-ben már nem Keszthelyen tartózkodó családok itt született gyermekeit arányosítottuk a keszthelyiekéhez, és ebben az arányban osztottuk meg az azonosíthatatlan csecsemőhalottakat.

²⁰ A két eljárás leírása megtalálható *Henry, Louis, 1988 141-146.* és *Dupaquier, Jacques, 1995.*

²¹ A keresztnévek ismétlődése esetében nem ismerjük a halálozás valószínű idejét és így az életkort sem, feltételeztük, hogy a halál legnagyobb valószínűséggel kisgyerekkorban következhetett be, s ennek megfelelően az öt éven aluliak adataihoz viszonyítottuk.

²² Természetesen itt utalni kell arra, hogy a vizsgált utolsó évtizedben nagyobb arányban található olyan családok, ahol az első vagy második, illetve általában alacsony születési sorszámú gyerekek vannak, s ezeket 1849 után nem követtük nyomon. Ez is magyarázhatja a radikális csökkenést.

3. Az elveszett gyerekehalottak becsült száma és aránya
(%)

Év	Elveszett halottak száma		Az öt évesnél fiatalabb halottak száma	Elveszettek (kereszt-név) aránya az összes gyermek halotthoz	Elveszettek aránya a gyermek halottakhoz	Az egy-évesnél fiatalabb halottak száma	Elveszettek (intervallum) aránya a csecsemő halottakhoz
	A kereszt-név ismétlődése	Az intervallum módszer					
1770-1779	41	61	768	5,34	13,28	456	13,38
1780-1789	29	28	927	3,13	6,15	526	5,32
1790-1799	20	26	897	2,23	5,13	508	5,12
1800-1809	13	30	1076	1,21	4,00	570	5,26
1810-1819	30	55	858	3,50	9,91	480	11,46
1820-1829	24	38	854	2,81	7,26	502	7,57
1830-1839	10	14	1008	0,99	2,38	646	2,17
1840-1849	4	20	993	0,40	2,42	657	3,04

A másik ellenőrzési lehetőség az intervallummódszer. A történeti demográfiai elemzések felhívták a figyelmet arra, hogy ha a csecsemő néhány hónapos korában meghal, akkor a két szülés közötti átlagos intervallum lerövidül. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy amikor a születés és a következő fogamzás között eltelt hónapok száma alacsony (mi hat hónapot vagy ennél kevesebbet vettünk), akkor a kisebb születési rangszámú gyerek néhány hónapos korában meghalt. Ily módon 1780 után évtizedenként 20–50 között mozog az „elveszett” csecsemő halottak száma, a legmagasabb, 55-ös számot abban az évtizedben érte el, amikor más érvek is a halotti anyakönyvezés romlását valószínűsítik (1810 után). A két számítás alapján 5 százalék körüli kimaradást becsülhetünk, s megerősíthetjük az anyakönyvezés átmeneti romlását, illetve későbbi mérhető javulását.

A halálozások elemzéséhez fontos adat a halottak életkora, amelyet Keszthelyen a kezdetektől szinte hiánytalanul feljegyeztek, csak néha találunk kor nélkül „infans” vagy „kisded” megjelölést²³. A családrekonstrukció során ellenőrizni tudtuk a bejegyzett és a tényleges életkort. Az elírásokat és az idősebbeknél előforduló túlzottan magas életkor feltüntetését leszámítva, megbízható-

²³ 1841-1843-ban gyakori a „kisded” forma, ezeket a keresztelési anyakönyvvel való egyeztetés alapján egy éven alulinak tekintettük.

nak tekinthető a temetéskor feljegyzett életkor (sőt, a házasságkötéskor felírt életkorokhoz viszonyítva is kisebb a rendszeres torzítás). Kerek életkorral gyakran találkozhatunk, de főként a bevándorolt, időlegesen Keszthelyen tartózkodó személyeknél.

Kezdetben kevés adatot jegyeztek fel az elhunytakról, szinte csak nevet és kort, a családi állapotot, a házastárs vagy a szülők nevét pedig nem. Ez nehezíti a családrekonstrukciót, de semmiképpen sem utal gyengébb minőségű anyakönyvezésre. A halottakról feljegyzett adatok köre fokozatosan bővül, de a halálok végig hiányzik. Időnként a plébános beírja, hogy vízbefűlt, meggyilkolt vagy balesetben halt meg a személy, akit eltemetett. Ez nyilvánvalóan befolyásolja a halandósági elemzés mélységét.

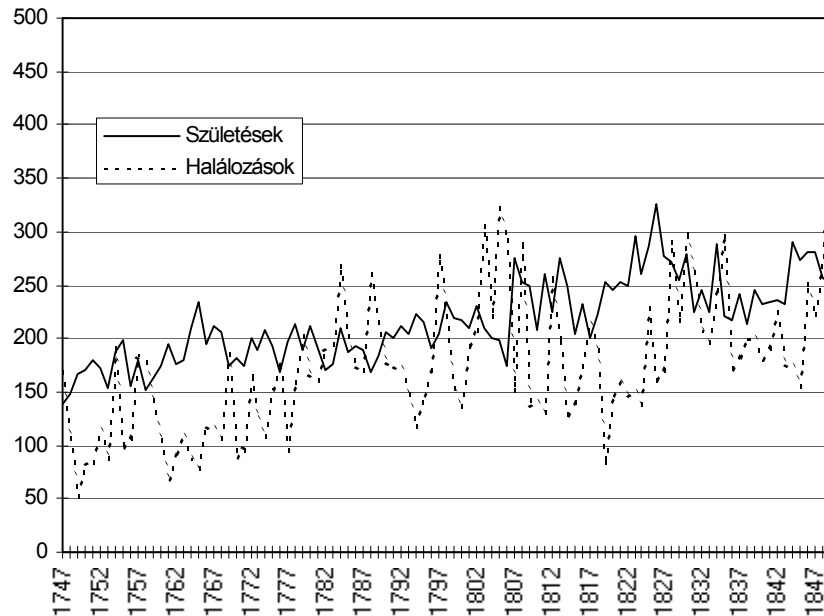
A halálozások száma, természetes népmozgalom, halálozási arányszám

1747 és 1849 között évenként vizsgálhatjuk a halálozás alakulását. Ha a halálozási adataikat születésekkel összevetjük, megállapítható a természetes szaporodás vagy fogyás mértéke is. A halandósági grafikon (I. ábra) a jól ismert fűrészfogas görbe formáját mutatja, de a születések éves ingadozása is számottevő. A természetes szaporodás az első két évtizedben jelentős mértékű, ha azonban a korábbi kritikai elemzés alapján megkíséreljük korrigálni, akkor jóval kisebb. Az 1780-as években a halálozások száma megnő, gyakori a természetes fogyást hozó év. Az országos adatok tanúsítják, hogy ezek az évtizedekben Magyarország egész területén csökkent a népszaporulat.²⁴

A halálozási arányszám az 1784. évi népszámlálás idején 49 ezrelék (a magas ráta az ebben az évtizedben jelentkező természetes fogyással jár együtt, tehát rendkívülinek minősíthetjük). A valóságos arány azonban valamivel alacsonyabb, mivel a város tényleges lakossága az év nagy részében magasabb, mint amennyit a népszámlálás jelenlévőként rögzített. Ugyanis többek között a Keszthelyen ekkor már állandóan jelen levő katonaságot, diákságot stb. nem vették számba az összeírók, a halottak között viszont megtaláljuk őket.²⁵

²⁴ A már idézett *Pápai Béla, 1963* mellett *Benda Kálmán, 1983*. Érdekes megjegyezni, hogy az alföldi községek és városok adatai szerint elsősorban a 90-es évek, majd pedig az 1814-17 közötti három rossz mezőgazdasági év növelte meg a halandóságot, esetleg népességfogyást is hozva. Itt ezekben az időszakokban alacsonyabb a feljegyzett halálesetek száma.

²⁵ A Keszthelyen átvonuló vagy bekvártélyozott katonaság halottai egyes években elérik a hét-nyolc főt, ezenkívül születések, házasságok és természetes gyermek halottak is köthetők a katonanépeség jelenlétéhez. A nyári-őszi lakosságszámot az aratók és cséplők is növelik, mellettük leginkább a környező falvakból télire Keszthelyre húzódó koldusok említendők.

I. Keszthely népmozgalma, 1749–1849

Az 1851. évi népszámlálás adatai alapján az 1840-es évek halálozási rátája csak 31 ezrelék. A csökkenésnek több oka lehet. Elsőként a népesség korösszetételének módosulását kell említeni. Csökken a születési arány, vagyis az össznépelességnél lassabban nő a magas korszpecifikus halandóságú kisgyermek száma.²⁶ A korszerkezet eltolódik a munkaképes korosztályok irányába, melyeknek jóval alacsonyabb a halandósága. Második okként pedig a kisgyermekkor halandósági mutató javulása hozható fel, ahogy azt későbbi elemzéseink igazolják.

Más évekre nem tudunk halálozási rátát számolni az adatok megbízhatatlansága miatt. 1740 és 1769 között, amikor feltételezésünk szerint gyors volt a népességnövekedés, 49 ezreléknél jóval alacsonyabb volt; a századfordulót követően a természetes fogyás ellenére is nőtt a város népessége, az arányszám ekkor valamivel a 80-as éveké alatt lehetett. Ezt követően az arányszám csökkent. Nagyon hozzávetőleges becsléssel azt mondhatjuk, hogy a nyers halálozási arányszám a 40 ezrelék feletti szintről 30 ezrelék körülire esett vissza. A

²⁶ A születési arányszám 1785-ben 46 ezrelék, az 1840-es évekre 37 ezrelékre tehető (Benda Gyula, 1997 80. és 103.)

születési arányszám ennél kisebb mértékben csökkent, ezért a természetes nép-szaporulat az 1810-es, 1820-as évektől kezdődően nőtt.²⁷

A halottak kor szerinti összetétele

Mivel Keszthelyen a halottak életkorát is feljegyezték, jól vizsgálható az elhunytak korösszetétele. A kor szerinti elemzésnél a csecsemőket és a kis-gyermekeket (1–4 évesek) különítettük el, az 5–19 évesek összevontan tárgyal-juk (a 19 éves korhatárt a női házasodási kor indokolja, de egyes esetekben a halandósági elemzéseknél általánosabb 14 éves korhatárt alkalmazzuk). A fel-nőtteket tízéves korcsoportokba osztottuk.

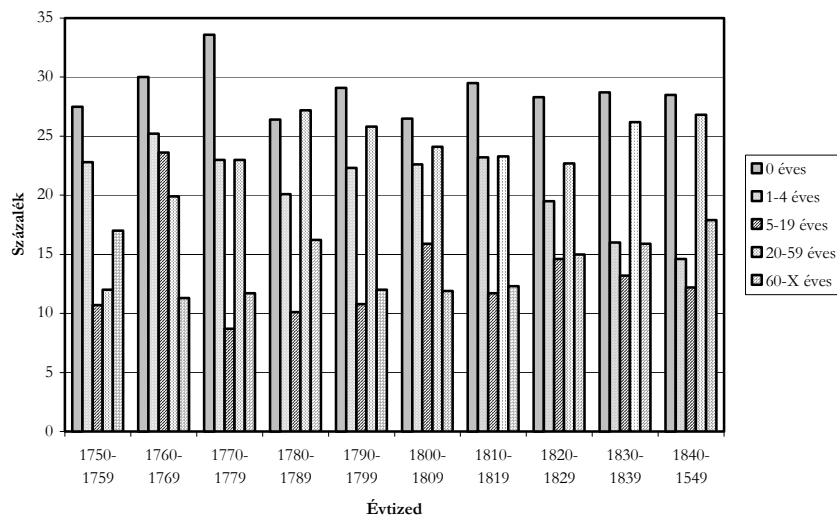
4. A halottak korösszetétele 1750–1849

Korcsoport	1750–1759	1760–1769	1770–1779	1780–1789	1790–1799
0 éves	27,5	30	33,6	26,4	29,1
1–4 éves	22,8	25,2	23	20,1	22,3
5–19 éves	10,7	23,6	8,7	10,1	10,8
20–29	4,6	4,8	4,4	5,1	4,3
30–39	5,1	4,4	6	6,6	5,9
40–49	4,6	5,4	6	7,6	8,1
50–59	7,7	5,3	6,6	7,9	7,5
60–69	8,5	6,2	5,2	9,3	6,8
70–	8,5	5,1	6,5	6,9	5,2
	100	100	100	100	100

Korcsoport	1800–1809	1810–1819	1820–1829	1830–1839	1840–1849
0 éves	26,5	29,5	28,3	28,7	28,5
1–4 éves	22,6	23,2	19,5	16	14,6
5–19 éves	15,9	11,7	14,6	13,2	12,2
20–29	3,9	4,4	4,8	5	6,4
30–39	6,3	5,7	4,7	5,4	5,1
40–49	7,1	7,7	6,4	7,8	7,4
50–59	6,8	5,5	6,8	8	7,9
60–69	6,5	5,9	8	7,4	8,7
70–	5,4	6,4	7	8,5	9,2
	100	100	100	100	100

²⁷ NagyLajos népességi adataival számolva a ráta 41 ezrelék, Fáy András a magyarországi halandó-sági tábla kiszámításához Keszthely adatait is használta. Azok egy-két kisebb mérvű eltérést mutatnak a mi adatainktól. Fáy Keszthely népességét 7620 főre tette, amelyik minden általunk ismert adatnál maga-sabb, s felette áll az 1840-es évek végére becsült népességszámnak. Fáy adatai alapján a halálozási arány 29 ezrelék. Fáy András, 1854 és Benda Gyula, 1997.

A halottak fele, kétharmada általában 19 éves vagy annál fiatalabb, ezen belül is magas az egy éven aluliak aránya (körülbelül az összes halott egyharmada). Ez az arány meglehetősen állandó, kis szóródást mutat. Vagyis az újszülöttek halálzásának időnkénti ugrásszerű növekedésétől függetlenül, a születések rendjét követve szedi a maga vámját a halál. A csecsemő halottak számának nagyfokú stabilitása okozza, hogy ha megemelkedik a temetések száma, általában valamit csökken a legfiatalabb halottak aránya. Például 1784-ben a halálesetek száma 261 (az előző évben csak 191 volt), a csecsemő halottak aránya 20,7 százalékra esik vissza (az évtized átlaga 26,4). 1805-ben és 1806-ban halálzási csúcs volt, a csecsemő halottak aránya 17 százalék. A természetes fogyást hozó évtizedekben is alacsonyabb a legfiatalabb halottak százaléka. Természetesen a csecsemőhalandóság sem marad állandó a periodikusan visszatérő (feltehetően járványok sújtotta) években, alakulása kicsit követi a gyermekhalálzás ingadozását: egyes években felível; általánosságban azonban a számok stabilitása és az arányok mozgása jellemzi.

II. A halottak kor szerinti megoszlása

Ezzel szemben az 1–4 éves gyerek halottak aránya erősen ingadozik. Ezt a korosztályt a rendszeresen visszatérő magas halandóságú (járványos) évek tizedelik, s a legtöbbször a halálesetek megszorodásának hátterében a kisgyermekkorúak gyakoribb halálzására áll. 1784-ben, 1801-ben, 1808-ban, 1812-ben az összes elhunyt egyharmada kisgyermek. A kisgyermek halottak arányá-

nak ingadozását jól szemlélteti az 5. tábla, amelyik két magas halandóságú évtizedes adatait tartalmazza. Az évtizedes átlagok mind az arányok, mind pedig a számok esetében nagyobb állandóságot mutatnak.

5. A gyermekhalottak aránya 1780–1789 és 1800–1809 közötti években

Életkor	1780	1781	1782	1783	1784	1785	1786	1787	1788	1789
0 éves	36,5	29,2	22,1	30	20,7	28,7	23,4	25,9	26,2	24,8
1–4 éves	11,4	18	12,1	21,6	32,3	14,9	13,7	24,1	28,8	15,4
5–19 éves	9,6	9,3	5,8	7,4	13,9	11,9	10,3	9,4	12,7	8,4
Az összes halott	167	161	190	191	267	202	175	171	261	216

Életkor	1800	1801	1802	1803	1804	1805	1806	1807	1808	1809
0 éves	31,1	23,7	27,2	26,1	24	17	17,5	41,1	28,8	33,3
1–4 éves	22,2	33,7	20,9	25,4	16,3	18,3	21,6	13,2	34,7	11,1
5–19 éves	11,9	14,2	18,4	13,2	12,7	23	16,4	13,2	16,7	13,3
Az összes halott	136	192	208	305	221	322	292	152	289	137

A felnőtt halottak aránya az 1780-as éveket követően néhány évtizedig nő, ezt magyarázhatjuk a halandóság szintjének emelkedésével, de pontosabb anyakönyvezéssel is. Az 1830 utáni növekedést a halandóságban bekövetkező változásként is interpretálhatjuk

Az egy éven aluli halottak száma csak a születések emelkedésének arányában nőtt. Vagyis ahogy más adatok is igazolják, a csecsemőhalandóság fél évszázad alatt nem változott. Ezzel szemben az 1–4 éves és a 5–19 éves gyermek halottak száma (és értelemszerűen aránya is) csökkent. Nem ismerjük ugyan az egyes korosztályok összlétszámát, de nincs okunk feltételezni, hogy az hasonló mértékben visszaesett volna, tehát inkább az a következtetés reális, hogy a természetes fogyást hozó század eleji évek után erőteljesen javultak a kisgyermek halandósági viszonyai, s némi javulást feltételezhetünk az 5–19 éves korosztálynál is. (A kisgyermek halandóságának csökkenése, látni fogjuk, egybeesik a válságot jelző halálozási csúcsok ritkulásával.)

A 60 éven felüli elhunytak száma az összes haláleseten belül nagyobb arányban nőtt (az utóbbi 102 százalékra emelkedett az 1840-es évtizedben a század elejéhez képest, a 60–69 éveseké 139, a 70–79 éveseké 175 százalékkal). Ebből a felnőttek átlagos életkorának kitolódására következtethetünk.

A halandóság korszpecifikus mutatóinak kiszámításához szükség lenne a népesség korösszetételének ismeretére. Az 1771. évi lélekösszeírás alapján ez

ugyan rendelkezésünkre áll²⁸, de az ekkori évek halotti anyakönyvezése még megbízhatatlan. 1771-ben 96 halottat jegyeztek fel, 1772-ben 164-et, a csecsemőhalandóság 1771-ben 172 ezrelék, majd pedig ugrásszerűen 260 ezrelékre nő. Ez utóbbi adat tűnik reálisnak. Az idősebbek korszpecifikus arányait a két vizsgált év átlagával számolva becsültük meg; egymáshoz viszonyított arányaik valószínűleg valóságosak, abszolút értékeiket egy kicsit alulbecsültnek ítélnék. Számításunk szerint már az 1–4 éves gyerekek túlélési esélyei is erősen megnőnek, a korszpecifikus halálozási arányuk mindössze 82 ezrelék. Ötéves kortól ötvenéves korig pedig igen alacsony, 10–16 ezrelék között ingadozik, majd lassan emelkedik (50–59 éveseknél 34, 60–69 éveseknél 43), a 70 éven felüliek esetében viszont már 142.

A későbbi évekre egyedül az 1804-ben elrendelt, majd pedig többször megismételt *popularis conscriptio* tartalmaz korcsoportos adatokat a férfi népestről. A nem nemes lakosság összeírásai a férfiakat három korcsoportba osztották: 17 éves és fiatalabb, 18–40 éves, 40 év feletti. Bár az 1805. évi, első népösszeírás népestrégi adatai erősen a valóságos alatt maradtak, s a későbbiek sem igazán megbízhatóak²⁹, mégis hozzávetőleges képet formálhatunk a férfiak eltérő halandósági szintjeiről, ha a férfiak számára rávetítjük a megfelelő évek férfi halottainak számát (a nemesség kimaradását most figyelmen kívül hagyjuk³⁰).

6. A férfiak korszpecifikus halandósága 1805–1821

Év	17 éves és fiatalabb	18–40 éves	40 éves és idősebb	Együtt
	ezrelék			
1805	103	39	83	81
1818	83	9	52	41
1821	46	12	20	29

Az arányok jól mutatják, hogy a felnőttek halandósága mindenkor jóval alacsonyabb a gyermekekénél és idősebbekénél, az is kirajzolódik, hogy a magas halandóságú év rontja a 18–40 évesek arányszámát is. (Az arányok abszolút értéke nem megbízható. A népestrégyszám valószínűleg alacsonyabb a ténylegesnél³¹.)

²⁸ L. Benda Gyula, 1997.

²⁹ Az adatokat és kritikájukat l. Benda Gyula, 1997.

³⁰ A népestrég-összeírásokból kimaradt nemesek aránya a népestrég 7-10 százalékára tehető (Benda Gyula, 1997 82.)

³¹ Ezek kritikáját részletesen Benda Gyula, 1997 97-99. A nem nemes összeírásokra Thirring Gusztáv, 1903.

A halálozások szezonálitása

A halálesetek havi megoszlása, a halálozás valószínűségének változása erős szezonálitást mutat. Ha az egész százéves (1750–1849) közötti időszakot nézzük, az idényhullámzás mutatója a tavaszi hónapokban jelentősen 100 fölé emelkedik (március–április), ezzel szemben nyáron, júniusban és júliusban lecsökken a temetések száma, a mutató értéke 60. Ha a jelentősen alulregisztrált évtizedektől eltekintünk, 1770-től vagy 1780-tól számolva a görbe alakja hasonló marad. Ha évtizedenként külön is kiszámoljuk az indexeket, egyértelműen általános és hasonló mértékű a nyári süllyedés, de az őszi és téli hónapokban némileg változó idényhullámzás is megfigyelhető.

Az első három (de valószínűleg hiányos anyakönyvezésű) évtizedben igen jelentős a tavaszi emelkedés (125 és magasabb), 1780 után általában kevésbé hangsúlyos, a téli hónapok egyenletesen, de nem kiugróan magas halandóságot hoznak. Kiemelendő az 1830-as évtized, amikor januárban és februárban ugrás-szerű az emelkedés. Ez egyértelműen néhány év szabálytalan halandóságával magyarázható.

Az idényhullámzás az egyes korcsoportoknál eltérő képet mutat. A havi ingadozás a legkiegyenlítettebb a csecsemők esetében. Általánosságban megállapítható, hogy az egy éven aluliak halálozása függ legkevésbé az évenkénti vagy az éven belüli hullámzástól. Az 1–4 éves gyerekek tavaszi halandósága igen magas, és a nyári alacsony értéket augusztus és október között hasonlóan magas szint követi. Mivel ötéves kor után jelentősen csökken a halálesetek száma, az 5–19 éveseket együtt vizsgáltuk: esetükben igen hasonló a szezonális görbe alakja, de a tavaszi emelkedés kisebb.

Megint jellegzetesen más görbe rajzolódik ki a 60 éves és idősebbek esetében: november és április között hosszabb időszakon át magas a halandóság, viszont nagyon alacsony a nyári szint. A 20 és 59 évesek szezonális görbéje ehhez igen hasonló alakú.

Valamennyi korosztályban igen alacsony a halálozás a nyári hónapokban. Ezzel szemben a gyerekkorúaknál néhány tavaszi és őszi hónapra jellemző a magas arányszám, ennek oka legtöbbször az, hogy egyes években kisebb járványok, gyakoribb halálesetek formálják az évtizedek átlagát. Ez a korosztály van a leginkább kitéve a ciklikus és szezonális mozgásoknak. A felnőtteknél és főleg az időseknél egyértelműen magas a téli és tavaszi halálozási szint, és alacsony a többi hónap.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az egyes kiugróan magas halálozást mutató évek nem torzítják-e a szezonális görbéket. A halandóság megnövekedése a leggyakrabban azokban a télvégi-tavaszi hónapokban figyelhető meg, amikor a halálesetek száma egyébként is magas.

7. tábla

Év	Január	Február	Március	A válságos évek halálózási szezonalitása				Augusztus	Szeptember	Október	November	December
				Április	Május	Június	Július					
1782	87	89	143	128	130	58	93	74	128	68	77	124
1783	86	55	129	70	142	57	25	68	159	111	127	166
1784	84	117	141	246	150	64	79	79	73	53	73	44
1788	59	60	95	89	72	70	72	108	140	153	158	122
1797	126	102	143	96	80	61	59	63	56	101	109	202
1798	310	184	75	66	75	77	54	91	44	80	61	86
1803	85	68	85	108	124	132	100	116	152	97	64	69
1805	80	69	80	125	128	91	48	91	106	132	132	117
1806	121	112	161	167	121	54	48	117	88	81	79	52
1808	69	63	81	177	212	198	118	106	55	33	55	33
1812	78	66	106	128	115	138	133	115	71	64	76	106
1825	103	85	93	133	129	149	93	103	117	72	64	62
1828	81	81	138	100	109	67	73	105	163	117	113	53
1830	67	114	87	53	134	49	63	170	143	119	98	103
1831	135	189	85	116	94	46	54	72	121	90	107	99
1835	172	97	100	128	128	62	104	116	37	72	82	100
1846	89	93	56	68	94	53	108	103	136	117	141	141
1847	90	23	201	115	90	71	53	84	98	137	131	100
1848	76	113	68	88	68	66	93	114	123	144	96	152
1849	96	106	151	174	98	57	138	103	109	78	42	48

Ritkábbak az őszi, valamivel gyakoribbak az ősszel kezdődő, de egész télen tartó halálózási csúcsok. A legsúlyosabb évek közé sorolható 1805 és 1806-os év idényhullámozása kiegyenlítettebb, azaz a magas halandóság szinte visszaesés nélkül tart egész éven át. Sajátos szezonális görbe alakul ki, amikor a magas halandóság egyetlen hónapra koncentrálódik. A néhány hónapig elhúzódó halandósági csúcs következménye lehet, hogy utána jelentősen csökken a halálozások száma. 1805–1806-ban jól megfigyelhető, hogy a hosszú, sok áldozatot követelő hónapok után elmarad az őszi szezonális emelkedés. 1812. az egyetlen olyan év, amikor a nyári hónapokban 130 körüli szezonális emelkedés regisztrálható, emellett még 1808-ban és 1825-ben húzódik át a tavaszi magasabb halálózási szint júliusra, máskor a nyári időszakban viszonylagosan vagy abszolút értékben visszaesés tapasztalható a temetések számában (alig figyelhető meg más években is, hogy a nyári szezonális index 100 körüli vagy annál esetleg magasabb). 1846-ban, közvetlenül a nyári betakarításokkal egy időben kezdődik a halálózás emelkedése, érdekes lenne közelebbről megvizsgálni ennek összefüggését a közismerten rossz termést hozó aratással. A válságos évek szezonálisának részletesebb elemzése ezek hosszúságát, intenzitását is feltárhatja, itt megelégszünk azzal a megállapítással, hogy alapvetően nem módosítja

a havi idényhullámzást, erősítheti a tavaszi-télvégi hónapok kiugrását, valamint az őszi-téli emelkedést.

A csecsemő- és gyermekhalandóság

Az anyakönyvezési hiányosságok ellenére a helyi monográfiák leginkább az egy éven aluliak (csecsemők), a kisgyermek (1–4 évesek) és általában a gyermekhalandóságot (15 éves korig) tudják sokoldalúan vizsgálni. A csecsemőhalandóság szokványos mutatója az egy éven aluli halottak aránya egy-egy év vagy periódus születéseihez viszonyítva (2. tábla). A tábla elemzésénél néhány megjegyzést kell előrebozsátanunk. Az egyes évek között lehet eltérés, esetleg feltételezhetünk hosszabb-rövidebb időszakokra érvényes javuló vagy romló tendenciákat, de ezt az anyakönyvek említett bizonytalanságai miatt igazolni nem tudjuk. Egyedül azt vizsgálhatjuk meg, hogy abban a nyolcvan évben, amikor adataink megbízhatóbbak, kirajzolódik-e valamilyen hosszú távú változási tendencia. Ha feltételezzük, hogy az 1830 utáni halálozási adatok megbízhatóbbak a korábbiaknál, akkor azt mondhatjuk, hogy az újszülöttek negyede nagy valószínűséggel meghal egyéves kora előtt. Ez igaz a század elejére is. Az 1780-as magas halálozású években ez az arány valamivel magasabb, de trendszerű változás nem mutatható ki.

A nominális, illetve családrekonstrukciós vizsgálat segítségével adatokat nyerhetünk a továbbélési arányok változására különböző életkorokban, a fiúkra és lányokra külön-külön is.

8. A továbbélők aránya különböző korcsoportokban 1000 születésre számolva

Évtized	Egyéves a nem nominális	Egyéves a nominális	5 éves	15 éves	15 éves korrigált
	adatok szerint				
1770–1779	762	791	698	655	601
1780–1789	721	729	588	541	511
1790–1799	759	757	601	522	495
1800–1809	743	732	578	529	510
1810–1819	794	812	694	637	597
1820–1829	815	813	699	638	615
1830–1839	731	736	631	586	574
1840–1849	744	755			

A nem nominális és a nominális elemzés eredményei az egyéves kort megelőző gyerekek tekintetében nagyon hasonló arányokat mutatnak. Az öt, illetve

tizenöt éves kort elérők száma az idők folyamán némi emelkedést mutat. A keresztnév-ismétlődés és az intervallum segítségével korrigált arányok arra utalnak, hogy a gyerekeknek maximum a fele éri meg a tizenötödik születésnapját.

Pontosabb adatokat nyerhetünk, ha az elvándorlás hatását kiküszöböljük oly módon, hogy a vizsgálatot csak azokra a családokra korlátozzuk, amelyek gyerekeikkel együtt halálukig folyamatosan Keszthelyen éltek. Ezeknél a családoknál valamit romlik a túlélési arány az egyéveseknél is, s reálisan alacsonyabb 5, illetve 15 éves korban. Ennek oka lehet a pontosabb anyakönyvezés, illetve a tökéletesebb azonosítás vagy az elvándorlásból adódó eltérés.

*9. A továbbélők aránya különböző korcsoportokban
a helyben maradt családoknál 1000 születésre számolva*

Évtized	Egyéves a nominális adatok szerint	5 éves	15 éves	15 éves korrigált
1770–1779	775	661	616	550
1780–1789	718	556	500	477
1790–1799	751	580	491	468
1800–1809	725	533	473	453
1810–1819	821	695	628	582
1820–1829	807	674	599	576
1830–1839	735	615		

Az anyakönyvi rekonstrukció eredményeit 1771-ben egy keresztmetszeti adat segítségével is ellenőrizni tudjuk. 1771 januárjában ezer 1769-ben született gyermek közül (azokban a családokban, amelyeket összeírtak) 662 élt. Az 1768-ban születetteknél ez a szám már csak 536. Öt-hat éves korát a gyerekeknek csak a fele érte el, tizenötödik születésnapját pedig csak egyharmada, negyven százaléka. Ezek az adatok a korábbinál magasabb halandósági arányra és rosszabb továbbélési mutatóra utalnak. Vajon feltételezhető-e a 18. század végén gyors és erőteljes javulás a gyermekhalandóságban, vagy pedig az akkori halotti adatok is jelentős alulregisztrációt jeleznek? A kérdésre nem tudunk válaszolni, de egyes elemeire megkísérelhetjük a valószínű választ megközelíteni.

Az 1771. évi összeírás szerint a 14–15 éves gyerekek egyre nagyobb arányban nem a szüleikkel élnek: szolgálóként, szolgaként vagy inasként idegen háztartásokba kerülnek, vagy árvaként más családokban nevelődnek. E korosztályokban nagyobb a bevándorlók aránya is. A 15 évesnél idősebbeknél tehát a család helyben maradása sem biztosíték arra, hogy a gyerek is Keszthelyen él. Az egyetlen kézzelfogható adat, ha házasságot köt (illetve gyerekei születnek). Megvizsgáltuk tehát, hogy a keszthelyi születésű gyerekek mekkora arányban éltek meg igazolhatóan a felnőttkort. Jóllehet eredményeink a családrekonst-

rukció befejezetlensége miatt nem véglegesek, mégis megállapíthatjuk, hogy az elhunytak és a biztosan élők mellett jelentős az ismeretlen sorsúak aránya. Ezekről feltételezhetjük, hogy elvándoroltak vagy halálukat nem regisztrálták.

Az ismert sorsú (meghalt, házasságot kötött) gyerekek mellett tehát mindenkor jelentős az ismeretlen sorsú, eltűnt gyerekek aránya is. Egy korai és kis elemszámú vizsgálat alapján *Kováts Zoltán* ezeket Hajdúnánáson teljes egészében meghaltnak tekinti.³² Valójában a férfi-női arány eltérése arra mutat, hogy az elvándorlás lehetőségét is figyelembe kell vennünk. A gimnáziumi végzettség, az inaskodás adatai ezt részben megerősítik, az ismeretlen sorsúak között számos gimnáziumot végzett, mesterséget tanuló fiú van. (Az elveszett gyerekek között nagyobb arányban vannak fiúk, mint leányok.) A katonaság, tanulás, mesterség elsajátítása mind a fiatal férfiak átmeneti vagy végleges elvándorlásához vezethetett, de a korai árvaság is lazíthatta a családi kötelekeket, és előidézhetette a gyerekek elvándorlását,³³ akkor is, ha Keszthely valószínűleg egész történelme során befogadó (azaz bevándorlási nyereséget mutató) település volt. Az 1771. évi lélekösszeírás alapján feltételezhető az is, hogy a csecsemőhalottak anyakönyvezési hiányosságai nagyobbak. Ezt a feltevést gyengíti, hogy a csecsemőhalálzási adatok makacsul tartják magukat akkor is (nincs véletlen ingadozás), amikor az anyakönyvezés „normalizálódik”.

A fiúk és leányok csecsemőkori halandóságánál jellegzetes eltérés figyelhető meg. A nagyobb számban és arányban születő fiúk halandósága magasabb, mint a leányoké.

10. A fiúk és lányok továbbélési esélyei 1000 születésre számolva

Évtized	Egyéves a nominális adatok szerint		5 éves		15 éves		15 éves korrigált	
	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány	fiú	leány
1770–1779	757	837	661	726	638	672	577	627
1780–1789	749	740	603	601	532	555	513	522
1790–1799	709	766	576	598	528	510	501	485
1800–1809	744	734	586	570	540	518	520	499
1810–1819	815	837	718	712	663	660	624	626
1820–1829	784	831	663	714	596	654	572	631
1830–1839	711	760	607	655	568	604	554	593
1840–1849	755	768						

³² *Kováts Zoltán, 1973 70-71.* Hajdúnánáson száz 1790 után kötött házasságban 1000 születésből 192 az „elveszett”, ennek alapján 15 százalékos kimaradást feltételez. A csecsemőhalandóságot 300-350 körültre becsli.

³³ Az árvatabellák is tanúskodnak arról, hogy a szülők nélkül maradt gyerekek gyakran szolgálnak a környező falvakban, vagy valahol vidéken egy rokon neveli őket. A végrendeletekben elsőközt, eltűnt gyerekeket is említene.

A halálozási különbség nagyobb csecsemő és kisgyermekkorban, majd a nemek közötti különbség kiegyensúlyozottabbá válik. A század elején két évtized némileg eltér az általános tendenciától, ennek okát nem ismerjük, a magas halandóság, a gyakori halálozási válság említhető.

Hablicsek László 1821–1830-ra számított magyarországi halandósági táblákat, megkülönböztetve településtípust és lélekszámot is.³⁴ A 2000 főnél népesebb mezővárosokban a fiúk közül 760, a lányok közül pedig 785 élte meg egyéves korát. Ez – figyelembe véve számításaink bizonytalanságait – szinte azonos az 1840-es évek keszthelyi adataival (755, illetve 768), s nincs távol a század elejére számolt értékektől sem (744, illetve 734). Hasonló megfelelés mutatható ki az 5 és 15 évesek adatai között. *Fáy András* számításai rosszabb csecsemőhalálozási viszonyokra utalnak, és általánosságban is rosszabb halálozási viszonyokat tükröznek.³⁵ Mindezek alapján az 1800-as évek elején, 1830 után a csecsemő és gyermek halottak nem maradtak ki oly mértékben a halotti anyakönyvből, mint amekkorával *Kováts Zoltán* számol, de nem zárható ki némi alulregisztráció.³⁶

A vizsgált korszak egyik jellegzetessége a törvénytelen gyerekek növekvő száma. A törvénytelen születések aránya a 19. század elejétől Keszthelyen gyorsan emelkedik, az 1830-as évekre eléri a 10 százalékot. Számos esetben bevándorolt cseléd lányok szülnék házasságon kívül, ők nem sokáig tartózkodnak a városban.³⁷ A bejegyzések jellege sem teszi mindig lehetővé, hogy nyomon kövessük a törvénytelen gyerekek sorsának alakulását, ezért csak a csecsemőhalandósági adataikat hasonlíthatjuk össze a törvényes gyerekekével. Az 1840 után született törvénytelen gyerekeknél ez a korszpecifikus arányszám 386 ezrelék, ami jóval magasabb a teljes népesség átlagánál. A bizonytalanabb korábbi adatok is arra utalnak, hogy e csoportban a csecsemőhalandóság jóval nagyobb mérvű, mint törvényes házasságban született társaiké.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a csecsemőhalandóság szintje változatlan, viszont az 1830-as évektől a kisgyermekkorúak halandóságának javulása reális feltevés, amelyet egyértelműen a halandósági válságot hozó évek (járványok, rossz termés) eltűnésével magyarázhatunk. Mivel tudjuk, hogy a kolera 1850 után gyakran visszatért, a javuló halandósági tendencia valószínűleg nem

³⁴ *Hablicsek László*, 1991. 93. L. még *Horváth Róbert*, 1982. és *B. Lukács Ágnes*, 1968.

³⁵ *Fáy András*, 1854. 75.

³⁶ Más anyakönyvi feldolgozások is hasonló arányokat találtak, s egyelőre nincs olyan „jó” anyakönyv feldolgozva, amelyik igazolná a magasabb csecsemőhalandóság hipotézisét.

³⁷ A törvénytelen születések és a leányanyák problémája maga is mélységében vizsgálandó kérdés, de az már az első elemzésnél feltűnő, hogy gyakran még az anyakönyv is jelöli, hogy az anya nem keszthelyi. Ezeket a leányokat (özvegyeket?) aztán szem elől vesszük, szemben a helybellekkel, akiknél későbbi házasság vagy halál tudósít sorsukról.

végleges vívmány és nem visszafordíthatatlan jelenség, átmenetileg újra megemelkedhetett e korcsoportok halálozási arányszáma.³⁸

A felnőttkori halandóság

A csecsemő- és gyermekhalandóság vizsgálatához hasonló mélységgel egyelőre nem követhetjük nyomon a felnőttek vagy kiemelten az öregek mortalitásának alakulását. Már utaltunk ennek egyes elemeire. Egyrészt valószínűsíthető, hogy 20 és 40 éves kor között igen alacsony a halandóság, tehát aki megéri a felnőttkort, nagy valószínűséggel negyven-ötven éves koráig él. Másrészt az idősebb korcsoportok arányának növekedése a halottak között jelezheti az életkor meghosszabbodását is.

Először megvizsgáljuk, hogy valóban a tényleges életkort jegyezték-e be a halotti anyakönyvbe. Az első, amit megállapíthatunk, hogy a gyakrabban tapasztalható egy-két éves eltérés a bejegyzett és tényleges (számított) kor között fakadhat a demográfia által használt életkor fogalmának eltéréseiből. A 18–19. század emberei inkább korévben gondolkodhattak, nem pedig megélt életkorban. Ezt figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a beírt adatok alapján 60 éven felüliek tényleges koruk szerint 58–59 év feletti, a 70 év feletti pedig valóban betöltötték hetvenedik évüket. Az eltérés a 80 év felettiénél nagyobb, de ha az időskorúakat összevontan vizsgáljuk, akkor nagyjából egybeesik a sokaság mindkét korszámítás szerint.

A második lehetőség a házas nők és férfiak halandóságának vizsgálata a családrekonstrukció segítségével. Külön elemezzük azokat az eseteket, amikor ismerjük a pontos születési dátumot és azokat, amikor csak a házasságkötés és a halál feljegyzésekor megadott életkorok állnak rendelkezésünkre. A Keszthelyen házasságot kötő fiatal párok jelentős százaléka véglegesen eltűnik a szemünk elől: a leányok követik máshol lakó férjüket, vagy az ifjú házasok másutt keresnek megélhetést stb. Az elvándorlás lehetetlenné teszi a születési kohorszok nyomon követését. Azt az elterjedt módszert választottuk, hogy csak a harmincévesnél idősebb férfiakat és nőket vettük be az elemzésbe.

Az 1730 utáni évtizedekben Keszthelyen született harmincadik életévüket megélt férjzett nők még átlag 25–27 évet éltek, s ezen belül az 1750–1769 között született nők egy-két évvel még tovább, majd pedig – feltehetően az 1800-as évek romló halálozási viszonyai miatt – csökken a nők átlagos halálozási életkora.

³⁸ Az 1850-es évek halandósági viszonyait egyelőre nem vizsgáltuk, az anyakönyv számai alapján az magas maradt.

11. A 30. életévüket megélt házas férfiak és nők átlagos halálozási kora

Születési kohorsz	Férfiak		Nők	
	átlagos halálozási életkor	N	átlagos halálozási életkor	N
1730–39	57	68	55	52
1740–49	54	104	55	99
1750–59	57	84	57	103
1760–69	57	124	56	
1770–79	57	88	54	

A férfiak átlagos halálozási kora két évvel magasabb, a harmincadik születésnapjuk után még átlag 27 évet élnek. A különbséget a nők gyermekszülések miatti nagyobb halandósága okozhatja.

A nőknél a gyermekágyi, illetve a szülések okozta halálozást is megvizsgálhatjuk. A demográfia a születés követő 42 napon belüli anyai halált tekinti szülési halandóságnak. (A történeti demográfiában szokásos a 60 napos periódus is.) 1750 és 1849 között 146 nő halt meg a szülést követő 42 napon belül (60 nappal számolva 168). A születést követő női haláleseteket a szülések számára³⁹ vetítve azt figyelhetjük meg, hogy ez az arány a halálozások számával együtt mozog.

12. A szülésben meghalt nők száma és aránya a szülésekhez viszonyítva

Év	Szülésben meghalt anyák száma	Születés összesen	Anyahalál a szülések százalékában
1750–1759	5	1712	0,29
1760–1769	6	1953	0,31
1770–1779	10	1913	0,52
1780–1789	15	1880	0,80
1790–1799	9	2113	0,43
1800–1809	30	2219	1,35
1810–1819	14	2335	0,60
1820–1829	16	2721	0,59
1830–1839	23	2402	0,96
1840–1849	18	2570	0,70
Együtt	146	21818	0,67

³⁹ Valójában a szülések számára kellene rávetíteni, de az ikerszüleket egyelőre nem tudjuk elkülöníteni.

Az adatok tehát azt mutatják, hogy az anyai halandóság nem független az általános halandóságtól, s javulásról nemigen beszélhetünk a vizsgált száz évben. Az anya halálát 9 esetben ikerszülés okozta, 71 esetben fiú, 68 esetben pedig leánygyermek születése okozta a halált. A gyerekek születési rangszámát vizsgálva azt látjuk, hogy nagyjából az anyák egyharmada első gyermeke megszületésékor vagy azt követően hal meg, viszont egy másik egyharmad ötödik vagy annál nagyobb sorszámú szülésébe hal bele.⁴⁰ Ennek megfelelően alakul a szülést követően elhunyt nők korösszetétele is. Egyharmaduk 25 éves és fiatalabb, közel egyharmaduk viszont 35 éves és idősebb. Az első gyereknél az anyák 1–2 százaléka hal bele a szülésbe, s ez a kockázat nem csökken 1849-ig (a vizsgált időszak végén, 1840 után egyenesen az igen magas 2,75 százalékos értéket kapjuk). A szülések számával csökken a halálozási veszély a nő számára, de a nagy számú szülés megint veszélyforrás. 1770 és 1849 között a tíz vagy annál nagyobb rangszámú szüléseknél minden tizenkettedik anya meghal (8,11 százalék).

A demográfiai válságok

A magyar történeti irodalom igen keveset foglalkozik a kora újkori nyugat-európai népesedés egyik meghatározó jelenségével, a halandósági válsággal. Ez a francia történeti demográfusok által kidolgozott fogalom azt a jelenséget írja le, amikor a halálozás jelentős (a 18. századig periodikusan visszatérő) ugrás-szerű növekedése magával hozza a születek (fogamzások) időszakos visszaesését, és a házasságkötések regularitását is megzavarja a lakodalmak elhalasztásával, majd az újraházasodások okozta házassági láz révén. A francia népesedéstörténeti összefoglaló külön fejezetet szentel e kérdésnek, s szinte könyvtárnyi irodalma van a demográfiai válságoknak, az élelmezési válságokkal való összefüggésüknek.⁴¹

A magyar történeti demográfiai irodalom nemigen használja ezt a fogalmat, a legtöbbször járványokról, éhínségekről, háborús pusztításokról ír mint a halandóságot növelő rendkívüli, de periodikusan visszatérő jelenségekről. A városi és községi monográfiák rámutatnak, hogy vannak kiugróan magas halálozást hozó évek, azt a hagyományos (vagy újabban a demográfiai átmenet előtti, pretranzitorikus) demográfiai rendszer jellemzőjének tartják, de a mélyebb elemzések a válságok típusairól, a demográfiai mutatók közti kapcsolatáról vagy a magas halandóság okairól teljesen hiányoznak. Viszont néhány újabb történe-

⁴⁰ Ezt az esetek kisebb részében vizsgálhatjuk, mert azokban az esetekben, amikor nem ismerjük a házasságkötés idejét, a születési sorszám is ismeretlen.

⁴¹ A demográfiai válság egyik első elemzője *Pierre Goubert*. *Fernand Braudel* összefoglaló munkájában „régí biológiai rendszerről” ír, amely szerinte a 18. századdal ér véget. A francia népesedési összefoglaló külön fejezetet szentel a kérdésnek (*Dupaquier, Jacques, 1995. 175-219.*)

ti összefoglaló hangsúlyozza, hogy a 19. század közepéig a magyarországi népesedést egyértelműen a magas termékenység és magas halandóság jellemezte (sajnos, éppen a „magasság” konkrét számaival történeti demográfiánk még adós maradt), s a magas halandóság hátterében ott találjuk a középkorias típusú csapásokat, a járványokat, háborúkat és éhínségeket.

Kaposi Zoltán gazdaságtörténeti tankönyvi összefoglalásában kiemeli, hogy a magyar népesség lassúbb növekedése a 18–19. században a tradicionális vonásoknak tulajdonítható. „A tradicionális jegyek fennmaradását tükrözi, hogy a középkori fohász - „a peste, fame et bello libera nos domine” – mindegyik eleme jelen volt a társadalmi életben” – szögezi le, s bár a részletes elemzés során kissé visszaveszi kijelentése élét, mindhárom csapás hatását jelentősnek ítéli. Az eltűnő pestis és a megjelenő kolera mellett „bőven maradt egyéb ragályos betegség”. Ezek hatását a következőképpen összegzi: „Természetesen ezek a járványok többnyire lokálisak voltak, sokszor még egy vármegyényi területre sem terjedtek ki, mikroszinten azonban pusztító hatásuk volt. Ezzel jelentősen befolyásolhatták egy-egy vidék munkaerő-struktúráját, nagyságát, lényegileg csökkentve az agrár- és ipari output mértékét.” Szerinte „a járványokhoz szorosan kapcsolódó éhínség is gyakran szedte áldozatait, s csökkentette a népesség számát. Az egymás után következő rossz termőévek teljesen elnépteléníthettek egyes falvakat, kisebb vidékeket.” Őt nagy éhínséget említ (1718, 1785–86, 1790–95, 1816, 1846–47), de hozzáteszi, hogy „ezek elsődlegesen a szűkösen termő hegyvidékeket sújtották.” A háború esetében el kell ismernie, hogy 1711 és 1848 között, az 1809-es francia betörést leszámítva, az ország területén béke honolt (nem említi, hogy a török háborúk a temesi bánóság területét a 18. század elején még érintették), de a napóleoni háborúk korszakának embervesztését jelentősnek ítéli.⁴²

Dobszay Tamás és *Fónagy Zoltán* az ELTE BTK Újkori Magyar Történeti Tanszék munkaközössége által készített legfrissebb egyetemi tankönyvben az 1790–1848 közötti népességtörténetről írva részletesen foglalkozik az egészségüggyel. Véleményük szerint: „Egyes betegségek állandó jelleggel, a járványok pedig rendszeresen visszatérve folyamatosan apasztották a népességet, főleg az ínséges években.” A két szerző külön fejezetet szentel a „demográfiai katasztrófáknak”, ebben szinte *Kaposihoz* hasonlóan összegzik álláspontjukat: „Az állandóan jelenlevő, mondhatni „normális” népességfogyasztó tényezők mellett, amelyek közül a gyakori csecsemő- és gyermekhalál a legjelentősebb, rendkívüli, bár rendszeresen visszatérő csapások is lassították a népességnövekedést. A középkor és a kora újkor embere három veszély ellen fohászzkodott segítségért: „A pestistől, az éhínségtől és háborútól óvj meg minket, Urunk!” –

⁴² *Kaposi Zoltán, 1997. 163-165.*

A 19. század első felében a felsoroltakból csak a pestis nem fenyegetett többé, igaz megjelent helyette a nem kevésbé végzetes kolera.⁴³

Ezt követően a könyv részletesen taglalja a kolera 1831. évi pusztítását, s 1835–1837-ben és 1849-ben való visszatértét. Az éhínségnél kiemeli, hogy a mezőgazdasági termelés a mainál jobban ki volt téve a „természet szeszélyeinek”. Majd megjegyzi: „Tartalékokkal a jobbágyság nem rendelkezett, így két-három esztendei rossz időjárás tragikus következményekkel járhatott. E korszakban még minden nemzedék megélt legalább egy éhínséget. Ezek soha nem érintették az egész országot, csak egy-egy régióját.” Majd ismertetik az 1790-es évek természeti csapásait, szólnak az 1815–1819 közötti rossz évekről. (1816–17 telén Szatmár, Bihar, Bereg és Krassó megyében 50 000 becsülték az éhen haltak számát.). Végezetül kitérnek az 1845–1847 közötti inségre.⁴⁴

A tankönyv a harmadik csapásról, a háborúról részletesen nem ejt szót, s általános megjegyzéseink során ezt a legkönnyebb röviden elintézni. Egyrészt utalnunk kell arra, hogy a 18. század folyamán a hadviselés, a háborúk jellege megváltozik: a polgári lakosságot a korábbinál jóval kevésbé érinti. Másrészt a 18. század elején a határszéli török és tatár betöréseket, a déli háborúkat, illetve a már említett 1809. évi francia betörést leszámítva Magyarország és Erdély területén háború nem folyik. A francia háborúk emberveszteségeit gyakran említik, de modern, megbízható számítások nem állnak rendelkezésünkre. A nem nemesi összeírások országos adatai nem mutatnak a férfi-nő arány változására, ami pedig nagyobb katonai veszteség esetén elvárható. Mindenesetre az 1750–1848 közötti évek demográfiai tényezői közül a háború hatásait kizárhatjuk.

Bővebben kell foglalkozni a járványokkal és az éhínséggel. Ide kívánczik néhány általános megállapítás. A francia és általában a nyugat-európai történetírásban elfogadott tény, hogy 1740 után Európából eltűnnek a régi típusú demográfiai válságok – rejtettebbé válnak, vagy a halandóság, élelmezés, mezőgazdasági termelés pozitív változása következtében megszűnnek.⁴⁵ A jelenség összetett, és okai nem teljesen feltártak, de az adatok segítségével jól kirajzolható. Ezt követően is vannak rossz évek, előfordulnak járványok, és a halandóság csak lassan csökken, de a régi típusú demográfiai válság nem jelentkezik. A kolera 1830 után Európa fejletlenebb részein középkorias jellegű katasztrófa-ként jelentkezik, de független a ciklikusan visszatérő élelmezési válságoktól. A megváltozott európai körülmények között a kérdés úgy merül fel, hogy feltételezhetjük-e az 1740 előtti demográfiai jellemzők egyszerű fennmaradását, vagy

⁴³ Dobszay Tamás - Fónagy Zoltán: A rendi társadalom felbomlása. In *Gergely András*, 1998. 59-64.

⁴⁴ Uo. 62-64.

⁴⁵ Összefoglalóan foglalkozik a biológiai „ancien régime”-mel *Braudel, Fernand*, 1985. 66-89. A sötétebb képet *Goubert, Pierre*, 1968 festi meg nagy erővel Beauvais és környékéről írt monográfiájában, a legutolsó klasszikus európai válsággal, az 1740 körüli demográfiai válsággal *Post, John D.* foglalkozik, egyben jó összeggést nyújt a demográfiai válsággal kapcsolatos ismereteinkről.

pedig a magas és ciklikusan ingadozó halandóságot másként kell értelmezni. Korábbi kutatásaim során magam is hajlottam arra, hogy Magyarországon, ahol a vegyes mezőgazdálkodás elterjedése és az alacsony népsűrűség miatt a 18. században még kevésbé volt észlelhető a francia területeken domináló ciklikus válság, az 1780-as évektől erőteljesebben jelentkezik a mezőgazdasági termelés indukálta élelmezési és népesedési válság. 1784 és 1817 között valóban országos gondot okoz, hogy rendszeresen visszatér az ínség, a szükség, sőt, sok helyen az éhínség és az éhhalál. 1817 és 1846 között azonban ismét eltűnik (a kolera terjedése a terméseredményektől függetlennek mutatkozik). Vajon az egyedül lehetséges magyarázat a feudalizmus válsága, vagy a népesség-föld arány megváltozása (túlnépesedés), egyfajta malthusi válság, vagy akár a konjunktúra okozta nagyobb külkereskedelmi kereslet, amely korábbi tartalékaitól megfosztotta az országot? Felvázolható egy olyan értelmezési keret is, ahol a változatlan népesedési (halandósági) és gazdasági-társadalmi viszonyok mellett a klimatikus változások és a háborús erőfeszítések együttesen idéztek elő ciklikus romlást a halandóságban. Ez az értelmezés a francia történetírásban a 17. század második felére vonatkozó, XIV. Lajos uralkodásának éveiről leírt „sötét korszak” értelmezési logikáját követné: egy lassan változó demográfiai és mezőgazdasági rendszeren belüli ciklikus romlásnak, nem pedig egy történeti tendenciának s egy termelési mód ciklikus vagy végső válságának lennének tanúi. Nem ennek a tanulmánynak a feladata, hogy az eltérő értelmezéseket ütköztesse, és javaslatot tegyen a magyar népesedéstörténet hosszabb távú fejlődésének újragondolására, de a jelenleg még megoldatlan problémákra mindenképpen fel kell hívni a figyelmet.

További általános megjegyzésként rá kell mutatni a nagyon erős regionális különbségekre. A 18. századi erdélyi éhínségek és népesedési helyzet nem vetíthető rá az Alföldre, s a Máramarostól Aradig, Erdély és a Magyar Királyság határán húzódó hegyvidék élelmezési válságai, népesedési krízisei sem feltétlenül fejezik ki az ország egészének állapotát. Ha a vizsgált kisváros és vidéke, azaz Keszthely és kistáji régiója helyzetét nézzük, egyértelmű, hogy az újabb összefoglalók pesszimista összképe nem illik rá.

1711-ben a pestis pusztítása jelentős népesedési katasztrófaként írható le Keszthelyen és környékén, de az 1738–1741 közötti járvány Zalát nem érintette. Bár egyes adatok (korfák) értelmezése valószínűsíti azt a feltevést, hogy az 1730-as években még előfordult e tájon olyan népesedési válság, amelynek következményeként egyes nemzedékek „eltűntek” vagy jelentős mértékben megfogyatkoztak, de 1740 után ilyennel már nem találkoztunk. Az 1780–1810 közötti három évtizedről, amikor a halandóságot ugrásszerű emelkedések, és a természetes népmozgalmat fogyás vagy minimális növekedés jellemzik, nem lehet azt állítani, hogy a keszthelyi társadalom bármilyen katasztrófát élt volna át, s válságról is csak módjával beszélhetünk. A kolera 1849-ig elkerüli Keszthelyt és vidékét, s csak az 1846. évi rossz termés okoz válságszerűen emelkedő

halálozást. Akár szimbolikus is lehetne, hogy a helybeli katolikus anyakönyvet vezető plébános kétszer jelzi, hogy a helyi közösség járványos halandósági krízist él át, 1711-ben és 1849-ben. A két időpont között a népességet, ismereteink szerint, sem háború, sem járvány, sem éhínség nem tizedelte. Voltak halandósági csúcsok, a feladat ezeket közelebbről megvizsgálni.

A népesedési válság egyik alapvető ismérve a halálozások számának erős, legalább kétszeres, de még inkább négy-ötszörös megemelkedése. Az emelkedést viszonyíthatjuk az előző tíz év átlagához, annak modulusához vagy egyszerűen a nem válságos évek „átlagos” halálozási számához.

Az alábbi táblázatban a halottak évenkénti száma után csillaggal megjelöltük azokat az éveket, amelyekben kiugróan magas a halálozás. Természetesen ez nagymértékben szubjektív ítélet. A halálozások számának növekedésével mindig változik, hogy mit tekintünk abszolút „magas” mértéknek.

*13. Magas halálozású évek, népesedési válságok Keszthelyen
(1747–1849)*

Év	A halottak száma	Magas halandóságú évek	Előző évhez képes felugrás	Átlaghoz viszonyított felugrás	
1747	169	X			
1748	106				
1749	53				
1750	83		x		
1751	84				
1752	114		x		
1753	88				
1754	191	x	x		
1755	98				
1756	107				
1757	183	x	x	x	v1
1758	177	x		x	v1
1759	143			x	
1760	105				
1761	67				
1762	91		x		
1763	109				
1764	88				
1765	79				
1766	118		x		
1767	116				
1768	106				
1769	186	x	xx	x	v2
1770	88				
1771	95				
1772	164	x	xx	x	v1
1773	126				
1774	109				
1775	152	x	x		
1776	174	x			v1
1777	96				
1778	159		xx		
1779	203	x		x	v1
1780	167				
1781	161				
1782	190	x			v1
1783	195	x			v1
1784	268	x	x	x	v2
1785	202	x			
1786	175				
1787	171				
1788	261	x	xx		v2
1789	216	x			
1790	177				
1791	174				

folytatás

Év	A halottak száma	Magas halandóságú évek	Előző évhez képes felugrás	Átlaghoz viszonyított felugrás	
1792	173				
1793	148				
1794	118				
1795	146				
1796	170				
1797	278	x	xx	x	v2
1798	221	x			
1799	151				
1800	136				
1801	192	x	x		
1802	208	x			
1803	305	x	x	x	v2
1804	221				
1805	322	x	x	x	v2
1806	292	x			v1
1807	152				
1808	289	x	xx		v1
1809	137				
1810	141				
1811	132				
1812	256	x	xx		
1813	197				
1814	128				
1815	140				
1816	174				
1817	214	x			
1818	190				
1819	84				
1820	147				
1821	159				
1822	146				
1823	149				
1824	139				
1825	229	x	xx		v2
1826	161				
1827	170				
1828	291	x	xx	x	v2
1829	217				
1830	298	x	x		v2
1831	262	x			v1
1832	208				
1833	197				
1834	246				
1835	295	x			v1
1836	170				
1837	182				
1838	200				
1839	201				

Év	A halottak száma	Magas halandóságú évek	Előző évhez képes felugrás	folytatás	
				Átlaghoz viszonyított felugrás	
1840	179				
1841	191				
1842	225				
1843	176				
1844	175				
1845	155				
1846	251	x	xx		v2
1847	223				v1
1847	278	x			v2
1849	468	x	xx	x	v3

v1, v2 és v4 = a *Dupâquier*-féle számítás alapján a válság fokozatait jelöli.

Szubjektív módon 32 évet választottunk ki, azaz a 103 évből majdnem minden harmadikat, amelyek azonban igen eltérően sűrűsödnek. Az 1750-es években három követi egymást, majd a rákövetkező évtizedben csak egy fordul elő. Ezt tulajdoníthatjuk anyakönyvezési hiányosságoknak is. A megbízhatóbb anyakönyvezésű 1780-as és 1800-as évtized 6–7 rossz éve erős koncentrációkat mutat, ezt követően megint ritkulnak a magas halandóságú évek, 1828–1831, majd pedig 1846 után láthatunk egymáshoz közel kiugróan magas számokat, a két periódus közt csak 1835-ben tapasztalhatunk hasonlót.

Ha azonban objektívabb méréssel kísérletezünk, a kép erősen változik. Ha az előző évhez viszonyított változást nézzük, egyetlen olyan év van, amelyben a halálesetek száma megkétszereződnek. 1757-ben 217 százalék az előző évhez viszonyítva. Ezt csak 1812 közelíti meg a maga 193 százalékos ugrásszerű emelkedésével. Kérdéses, hogy az 1757. évi csúcs nem a változó minőségű anyakönyvezés következménye-e. Mindenesetre a százalékos változások a francia történeti demográfia (elsősorban *Pierre Goubert*) által elfogadott mérőszámok szerint nem jelölnek válságot. Ha a megelőző tíz év átlagához viszonyítjuk a „magas halandóságú” éveket, tovább csökken a válságos évek száma. Mivel a halottak száma bizonyos korszakokban általában magasabb, illetve gyakoribbak a csúcsok, ez az átlagban is visszatükröződik. Így például az 1812. évi kiugrás a századelő magas halandóságú évei miatt e mérésnél eltűnik. Ha a móduszt vesszük figyelembe, valamivel több évet jelölhetünk meg, de egyértelmű, hogy a halandósági csúcsok a francia demográfia mértékéhez képest gyengék.

A francia történeti irodalomban a válságos évek kiemelésére és osztályozására *Jacques Dupâquier* mérési módszere elfogadott. *Dupâquier* az éves adatokat a megelőző évek átlagával és a azok szórásával veti össze, ha az így nyert mutató értéke egy alatti, nincs válság, ha 1 és 2 közötti, gyenge válságnak

minősíti, ha 2 és 4 közötti, akkor átlagos válságértéknek tekinti.⁴⁶ *Dupâquier* módszerével számolva Keszthelyen összesen tíz évben állapíthatunk meg gyenge válságot, tizenkét évben átlagost (közülük egyetlen évben emelkedik a mutató három fölé, 1849-ben). A válságok ugyanazt a sűrűsödést mutatják, mint a más módszerrel kapott korábbi eredmények: az 1780-as évek, a 19. század első évtizede, az 1820-as évek vége 1831-ig, majd az 1846 utáni évek.

Mivel az 1770 előtti adataink hiányosak, csak egy általánosítható kijelentést fogalmazhatunk meg: a 18. század utolsó harmadában lökésszerűen jelentkeznek a rossz évek, amelyeknek gyakorisága a 19. század eleje után csökken. Az egyes válságos évek nem kiemelkedőek, erősebb válságról szinte alig beszélhetünk, katasztrófáról pedig semmiképpen sem.

A magas, válságos halálozás általában hosszabb időtartamú. Az általunk megfigyelt válságok leginkább egy-két hónapig tartanak, egy részük húzódik négy-öt hónapra el. Az 1800-as évek elejének kiugróan rossz éveire az jellemző, hogy több (jellegében is eltérő) halandósági csúcs torlódik össze, köztük több hónapos szünetek. A rövidebb időtartammal magyarázható az is, hogy éves átlagban enyhébbek az emelkedések és a havi értékek változása egyik évről a másikra erőteljesebb.

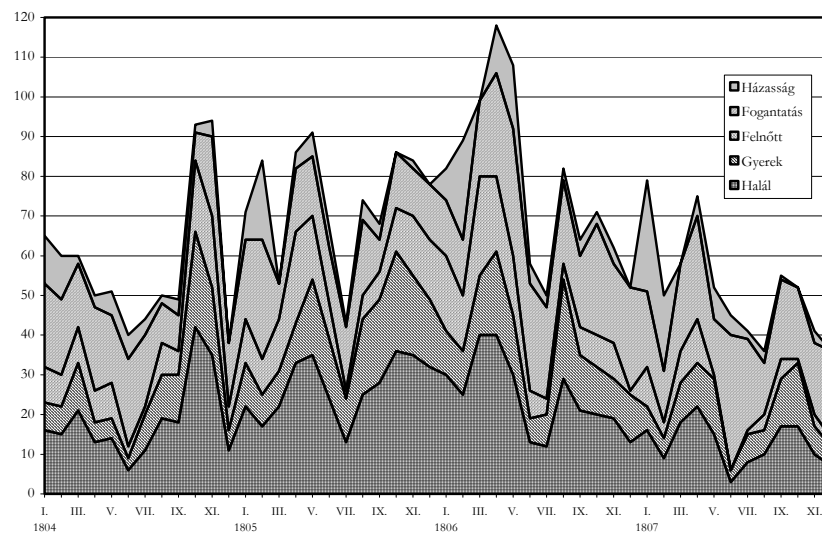
A halandóság nem egyformán növekszik meg a népesség egészében. Adataink azt mutatják, hogy leginkább a kisgyermek halálozása nő ugrásszerűen. A 24 válságos évből 17–18-ra ez jellemző. Ilyenkor általában a csecsemőhalandóság szintén megemelkedik, növekedése nem ugrásszerű. Ezzel szemben a felnőttek halandóságát a válságok egy része alig érinti. Alig tíz esetben bizonyítható egyértelműen a 20 éven felüliek vagy az öreg korúak válságos halálozása. Ezekben az esetekben észlelhető az újrarázódások miatt a házasságkötések számának emelkedése. A gyermekeket pusztító halálozási válságoknak nincs hatása a házasságkötésekre. Az 1782–83., az 1805–06. évi válságban, valamint 1830–31, 1835 és az 1846 utáni négy év magas halandóságában erősen érintett a felnőtt lakosság is. A többi esetben a gyermekhalál időleges összesűrűsödéséről beszélhetünk.

A demográfiai válság kihat a születések (fogamzások) gyakoriságára is. Egyrészt meghalnak terhes asszonyok, potenciális nemzők és termékeny nők, másrészt a magas halandósággal járó élelmezési válságok, járványok stb. csökkentik a teherbe esés valószínűségét. A házasságkötések elhalasztása, majd a válságot követő házassági láz szintén kihat a születések számára. Természetesen a gyermek halottak számának, illetve a halandóság megnövekedése és a fogamzások számának csökkenése között nem feltételezhetünk összefüggést. A felnőtteket is érintő halálozási válságok idején azonban némileg csökken a

⁴⁶ *Dupâquier, Jacques 1979. 177.* A képlet: $I = \frac{D-M}{\varepsilon}$, ahol D = a vizsgált év halottainak száma; M = a halálozások átlaga a megelőző tíz évben; ε = a halálozások szórása a megelőző tíz évben.

fogamzások száma, de leginkább az újrَاهázasodásokat követő gyermekszülések okoznak erőteljesebb ingadozást.

Nézzük meg közelebbről az 1805–1806. évi demográfiai válságot. A grafikonon az abszolút számokat mutatja. A 14. táblázat az évtized átlagához viszonyított arányszám.

III. Az 1804–1806. évi demográfiai válság

Az 1805. évi válság előzményként 1804 november–decemberében az átlaghoz képest megkétszereződnek a halálesetek, majd a halálozás visszatér az átlagos szintre, 1805 áprilisától májusig ötvenszázalékos az emelkedés, majd kisebb júliusi visszaesés után ismét gyors emelkedés figyelhető meg, decemberben már 221 százalék, a következő év elején egy kicsit enyhül a halál ereje, majd márciusban újból 180 százalék. Májusban véget ér a kaszás támadása, de augusztusban megint felugrik a halálozások száma 146 százalékra, hogy aztán visszatérjen a „normál” állapot.

Az egybeesés néhány évben egyértelmű és világos. 1784., 1788–1789., 1804., 1808., majd pedig az 1820-as évtized vége, 1846 után. Ezek a dátumok egyébként az országosan ismert időjárási kalamitásokkal is egybeesnek.⁴⁷ A falvakban azonban az 1791–92 és az 1816–17. év is jelentős népesedési válságnak mutatkozik.

Természetesen fel kellene tárnunk a halandóság növekedésének, illetve a válságoknak a mélyebb okait, típusait. Haláloki adatok híján azonban csak utalhatunk a számos endemikus járványra. A himlő állandó Zala megyei jelenlétére ismertek adatok, de egészében a megyei orvosi jelentések felkutatása, a szűkebb és tágabb régió anyakönyveinek vizsgálata lenne szükséges ahhoz, hogy ennél többet állapíthassunk meg.⁴⁸ A válságok lehetnek pusztán epidemikus jellegűek, egyértelműen ilyen az 1849. évi kolerahalandóság. Más esetekben jelentős az időbeli egybeesés a gyenge aratási eredmény, az időjárási katasztrófa és a demográfiai válság között. Gyengíti a jelenség közötti összefüggést, hogy Keszthely esetében az 1790–91-es, majd az 1794–96-os aszályos éveknél nincs különösebb hatása. Tudjuk, hogy az 1816–17-es katasztrófális mezőgazdasági évben Keszthelyen a gabonaszükség nyomán drágaság lépett fel, amely érzékenyen érinthette a kenyéret piacról vásárló iparos réteget.⁴⁹ 1816 őszétől 1817 tavaszáig a halálozások szezonális mutatója magasabb a szokásosnál, ami jelzi az éven belül a temetések viszonylagos súlyának változását, megemelkedését. A környező falvak is inséget szenvedtek, s az ottani halálozások száma is egyértelműen csúcstól döntött.⁵⁰ Az éppen ezekben az években leromló halotti anyakönyvezés nem teszi lehetővé, hogy egyértelműen azt állíthassuk, hogy a halálozásban szinte semmi nyoma nincs a nehéz éveknél. Az 1846 utáni magas halandóság, demográfiai válság azonban egyértelműen egybeesik a rossz mezőgazdasági eredményekkel.

⁴⁷ Magyarország történeti kronológiája II., 1989. 1770-1849 között az alábbi években említ rossz termést és országos járványt: 1770. országosan gyöngye a termés; Erdélyben nagy a drágaság; 1776. országos pestisjárvány és marhavész van; 1779. Országos tífuszjárvány van; 1783. Vörhenyjárvány van Magyarországon; 1786. Országosan igen gyöngye termés van; 1791. Aszály, a nyomában éhínség és járványok az egész országban; 1794. Országos aszály, majd nyomában éhínség; 1795. Aszály, rossz termés az egész országban; 1805. Országos szárazság, rossz termés, drágaság van; 1811. Országos szárazság van, a termés gyöngye; 1815. Országos kolerajárvány (Különösen erős a Dunántúlon) [?]; 1816. Országosan nagyon gyöngye a termés; 1841. Egész Magyarországon aszály és rossz termés van; 1846. Májusi dér, majd országos szárazság, a Felvidéken többfelé éhínség. Megjegyzendő, hogy az 1831. évi kolera jelzése valószínűleg szerkesztési okokból maradt ki, az ugyanis eseményként jelentkezik az év során kiadott rendeleteknél, a kolerázadásnál. A helyi időjárási és termelési viszonyokra elszórt adatokat lehet gyűjteni. Az 1831. évi kolera Zalának csak a Balatonfelvidéki részét érte el, viszont az 1830. évi tél kemény volt, a megyében drágaság lépett fel. Ez magyarázhatja az 1830-1831. évi magas halandóságot. (Czigány László, 1985. 79-80.)

⁴⁸ A Zala megyei himlőjárványokra l. Blázy Árpád, 1972. *Barbarits Lajos, 1929 és Kerecsényi Edit, 1974* alapján Hajas Andrea, é.n. szerint 1793-ban pusztított Kanizsán himlő, majd 1812-ben is említi a város beadványa a járványt.

⁴⁹ A drágaságra utal levelében Mindszenti János csizmadia, aki az 1817 utáni években csödbe ment. Mindszentire l. A keszthelyi uradalom, 1995 286-287.

⁵⁰ Az 1816-17-es évek inséges története még megíratlan.

14. Az 1805–1806. évi demográfiai válság (a népmozgalmi adatok havonta az évtized átlagához viszonyítva, 1 = az évtized átlaga)

	Hónap	Halálozások	19 éven aluli	Felnőtt	Fogamzások	Házasságok
1804	I.	0,87	0,76	0,98	1,12	1,01
	II.	0,93	0,77	1,14	0,96	0,61
	III.	0,95	0,99	0,89	0,83	0,00
	IV.	0,56	0,38	0,81	0,97	0,86
	V.	0,64	0,33	1,34	0,86	0,94
	VI.	0,38	0,27	0,67	1,01	1,88
	VII.	0,79	0,82	0,69	0,96	1,90
	VIII.	0,96	0,74	1,60	0,69	0,69
	IX.	0,89	0,84	1,00	0,64	1,90
	X.	1,97	1,66	2,65	0,42	1,43
	XI.	1,92	1,67	2,25	1,09	1,11
	XII.	0,76	0,60	0,98	0,85	0,00
1805	I.	1,20	1,20	1,20	1,07	0,59
	II.	1,06	0,88	1,29	1,52	1,12
	III.	0,99	0,74	1,29	0,47	0,00
	IV.	1,43	0,76	2,32	0,74	1,14
	V.	1,60	1,25	2,39	0,76	0,94
	VI.	1,53	1,34	2,00	0,64	1,56
	VII.	0,94	1,00	0,69	0,85	0,48
	VIII.	1,26	1,28	1,20	1,32	1,72
	IX.	1,38	1,47	1,17	0,57	1,90
	X.	1,69	1,72	1,62	0,85	0,00
	XI.	1,92	1,96	1,88	0,66	0,56
	XII.	2,21	2,02	2,46	0,74	0,00
1806	I.	1,63	1,20	2,07	0,75	0,67
	II.	1,55	1,21	2,00	0,71	1,40
	III.	1,80	1,24	2,48	0,99	0,00
	IV.	1,73	1,59	1,92	1,20	3,43
	V.	1,37	0,99	2,24	1,62	2,50
	VI.	0,83	0,54	1,56	1,24	1,56
	VII.	0,86	0,73	1,38	1,22	1,43
	VIII.	1,46	1,69	0,80	1,46	1,03
	IX.	1,03	0,98	1,17	1,28	1,90
	X.	0,94	0,83	1,18	1,70	2,14
	XI.	1,04	0,98	1,13	1,09	1,11
	XII.	0,90	1,43	0,16	1,38	0,00
1807	I.	0,87	0,65	1,09	1,02	2,35
	II.	0,56	0,55	0,57	0,66	1,06
	III.	0,81	0,83	0,79	1,15	0,00
	IV.	0,95	0,83	1,11	1,20	1,43
	V.	0,68	0,92	0,15	0,71	1,25
	VI.	0,19	0,27	0,00	1,56	1,56
	VII.	0,58	0,64	0,34	1,22	0,95
	VIII.	0,51	0,41	0,80	0,90	1,03
	IX.	0,84	0,84	0,83	1,42	0,48
	X.	0,80	1,10	0,15	1,09	0,00
	XI.	0,55	0,69	0,38	0,98	0,83
	XII.	0,48	0,60	0,33	1,16	0,00

A keszthelyi halálozási adatok a demográfiai válságok továbbélését bizonyítják, de azok intenzitásának megítélése nehézségbe ütközik. Az anyakönyvi adatok megbízhatatlansága miatt a század első kétharmadára nézve nem fogalmazhatunk meg semmi érdemlegeset, az időjárás anomáliákról összegyűjtött hírek drámaisága nem fogadható el bizonyítékként (másképp a Dunántúlról ilyen nemigen ismerünk). De a klíma ciklikus romlása valószínűleg kisebb halandósági növekedést hozott az 1780-as évektől az 1810-es évekig (az 1816–17. évi, világszerte megfigyelt időjárás jelenségek egy vulkánkitörés hatásával magyarázhatók). Az időjárás anomáliák következtében sorozatosan jelentkező rossz termések országos problémává tették az élelmezés kérdését, de éhínségről csak helyi, regionális szinten beszélhetünk.⁵¹ Nagy, országos vagy egész országterületre kiterjedő járvány sem ismeretes ezekből az évekből. A 18. századi gyors népességnövekedés az ország egyes vidékein ellátási gondokat idézhetett elő az időjárástól függetlenül is, túlnépesedésről azonban nemigen beszélhetünk. Mindenesetre a halandóság emelkedését többen valamilyen malthusi népességi válsággal igyekeznek magyarázni. Magam is valami hasonlót fogalmaztam meg korábban⁵², így értelmezhetők *Csíte András* Zalaszentőrléti készült disszertációjának egyes eredményei is⁵³, de leginkább ebbe az irányba mutat *John Komlos* monográfiája a Habsburg területek 18. század végi élelmezési helyzetéről és az iparosodás megtorpanásáról.⁵⁴ *Gunst Péter* aszályok és éhínségek kapcsolatát vizsgálva hasonlóképpen a mezőgazdasági termelés és a

⁵¹ Az időjárás viszonyokra mai napig az egyetlen alapforrás *Réthly Antal, 1970*. Ez 1800-ig gyűjti össze az elszórt adatokat. Újabb *Rácz Lajos* vizsgálta ennek alapján a klimatikus változásokat és az időjárást Magyarországon. Az ő elemzése alapján az 1780-as évtized, amely egész Európában szélsőséges időjárású éveket hozott, Magyarországon hűvös és többnyire csapadékos tavasi időjárás formájában jelentkezett. *Rácz Lajos, 1995. 504-505*. Szintén *Réthly* adatai alapján *Gunst Péter* az aszályokat, illetve a szárazságperiódusokat kísérelte meg számba venni, a 18. század közepétől a következő éveket sorolja fel (amikor nagyobb területre kiterjedő károkat okozó szárazságperiódusok azonosíthatók: 1745, 1746, 1752, 1753, 1757, 1766, 1768, 1770, 1774, 1779, 1780, 1781, 1782, 1785, 1786, 1787, 1789, 1790, 1791, 1793, 1794, 1800. Ezek közül néhány évben szerinte „éhínségekről, sőt tömeges éhhalál fellépéséről is tudunk”. Ilyen év például 1757, 1766, 1779., 1785, 1789, 1794. De egyben figyelmeztet az erős regionális eltérésekre (Pl. Sopront az 1780-as években és 1794-ben is elkerülte az aszály, viszont 1769-ben és 1779-ben érezhető volt. (*Gunst Péter, 1984. 441-442.*) Keszthelyen néhány év már jelzett kiemelkedő halandósága köthető ezekhez az évekhez és az 1780-as évektől romló klimatikus viszonyokhoz, de az 1790-es évek megítélése bizonytalan. *Gunst Péter Marczali Henrik* munkája alapján (*Marczali Henrik, 1888.*) ismerteti a II. József-kori intézkedéseket az ellátási nehézségek megoldására (*Gunst Péter, 1984. 440. és 443-444.*), de a tényleges halandóságra nincsenek adatai. Ezen évek kormányzati politikáját, a begyűjtött adatokat a terméstről *Eckhart Ferenc* is ismerteti (*Eckhart Ferenc, 1958.*) Igen szükséges lenne e korszak mezőgazdasági, ellátási és demográfiai viszonyainak egy korszerűbb feldolgozása új források bevonásával. 1800 után a helyzet még rosszabb, az 1814-1816 közötti három gyenge évet leszámítva az irodalom szinte semmilyen adatot nem hoz.

⁵² *A Faragó Tamással* közösen írt tézisekben, amelyet a bukaresti Nemzetközi történelmi kongresszusra készítettünk.: *Faragó Tamás - Benda Gyula, 1980.*

⁵³ *Csíte András* a zalaszentőrléti paraszti gazdálkodást vizsgálva azt fogalmazza meg, hogy a 18. század második felében a mezőgazdaság növekedése nem tart lépést a népesség számával, ezért a természetes szaporulat elvándorol. Viszont az 1830-as évektől a régióban lezajlott gazdasági változás következtében megdő a falvak népességmegtartó képessége. *Csíte András, 1996.*

⁵⁴ *Komlos, John, 1992.*

népsűrűség kapcsolatát hangsúlyozza, és egyes tájak túlnépesedésében látja a gyakori éhínségek okát (eltűnésüket pedig a krumpli elterjedésével, a szállítási viszonyok javulásával magyarázza).⁵⁵ Az 1800–1812 közötti periódusban nem zárhatjuk ki a háborús viszonyok, a konjunktúra egyes következményeinek hatását sem.⁵⁶

Talán nem túl megalapozatlan egy olyan hipotézist felállítani, hogy Magyarországon rejtettebb, kevésbé drámai halálozási csúcsokkal, de tovább élt az a demográfiai rendszer, amelyik a 18. századi Nyugat-Európában eltűnt, átalakult. Megszakadt azonban a rossz termés-járvány közti szoros kapcsolat. Az éghajlat ciklikus változása ezen belül válságos és kedvezőbb periódusok változását eredményezhette. Az ország újratelepítése, a nagyobb népsűrűség, a szántóművelés terjeszkedése erősíthette a hagyományos népesedési válság jelentkezését, hasonló hatása lehetett a háborús erőfeszítéseknek az 1780-as évek végén, a napóleoni háborúk idején.

1846-ban a kedvezőtlen időjárás okozta rossz termés növelte meg a halálozások számát; 1848–1849-ben már a háború és a nyomában járó kolera. Ezt követően valószínűleg gyengült a klimatikus hatás, megerősödött az epidemikus halandóság függetlensége, de ez már kívül esik vállalt feladatunk időhatárán. A kolera megjelenését és egyes tájakat leszámítva, ahol az inség, sőt, éhínség adataink szerint még (vagy inkább újból) rendszeresen visszatérő jelenség⁵⁷, a népesség az ország nagy részén nem élt át olyan demográfiai válságokat, amelyek a mentalitásban is nyomot hagyhattak volna. A válságok inkább a magas gyermekhalandóság „kísérőjelenségei”. Az 1820-as évektől meginduló változási tendenciák, amelyek egyes korcsoportokban a halandóság csökkenéseként is értelmezhetők vagy az átlagéletkor növekedésére utalnak, a későbbiekben folytatódhattak vagy megtorpanhattak. Ezt további vizsgálatoknak kell eldöntenie.

Összegzés

A keszthelyi halandóság vizsgálata egyrészt továbbra is napirenden tartja a forráskritikai szempontokat – nemcsak a kezdeti rossz halotti anyakönyvezés okozta nehézségeket, hanem az anyakönyvi gyakorlat időszakos ingadozását is. Másrészt a csecsemőhalandóság szintjét és stabilitását igazolja, de a kisgyermek és felnőttek esetében a 19. század húszas éveitől a halandóság csökkenését, az átlagéletkor emelkedését jelzi tendenciaként. Végezetül megkíséreltük

⁵⁵ *Gunst Péter, 1984. 439-44.*

⁵⁶ Ezt feltételezi *Komlos is. Komlos, John, 1992.*

⁵⁷ Északkelet-Magyarország például ilyen táj, ahol a demográfiai helyzet igen eltérő lehetett. Kassa halandóságát elemezve *Czoch Gábor* eredményei is a keszthelyitől (de bátran mondhatjuk, a dunántúlitól) eltérő halandósági viszonyokra utalnak. *Vö. Czoch Gábor, 1998.*

a 18–19. század fordulóján megfigyelhető magas halandóságot jobban leírni, elhelyezni egy összetettebb értelmezési keretben. Ennek során felhívtuk a figyelmet a népesedési válságok problémájára és azok jellegének változására.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andorka Rudolf, 1988. A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek. 4.* Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet
- Andorka Rudolf, 1991. Településszintű családrekonstrukciós vizsgálatok egyes eredményei. In Demográfiai átmenet Magyarországon. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek. 9.* Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 35–41.
- Annales de Démographie Historique*, 1996. Morbidité, mortalité, santé. Société de Démographie Historique. Paris, Éditions de l'EHESS
- Barbarits Lajos, 1929. *Nagykanizsa*. Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala.
- Benda Gyula, 1998. A Keszthely környéki szőlőhegyek építkezése a hagyatéki és vagyonösszeírások tükrében (19. század első fele). In Cseri Miklós–S. Lackovits Emőke (szerk.) *A Balaton-Felvidék népi építészet*. Szentendre–Veszprém, 293–308.
- Benda Gyula, 1997. Keszthely népessége 1696–1851. *KSH Népeségtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek. 16.* 77–146. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet
- Benda Gyula 1995 (közreadja) A keszthelyi uradalom. *A keszthelyi uradalom 1850 előtti hagyatéki és vagyoni összeírásai II. Keszthely, 1821–1849.* Fontes Musei Ethnographiae 2. Budapest, Néprajzi Múzeum
- Benda Kálmán, 1983. Népesség és társadalom a 18–19. század fordulóján. In Mérei Gyula és Vörös Károly (szerk.) *Magyarország története 1790–1848.* Magyarország története tíz kötetben 5. Akadémia Kiadó, Budapest. 425–440.
- Blázy Árpád, 1972. A himlőoltás bevezetése Zala megyében a XIX. század első felében. *Orvostörténeti Közlemények 64–65.* füzet
- Blum, Alain – Bringé, Arnaud, 1992. Mortalité locale et générale en France: 1670–1829. In Alain Blum, Noel Bonneuil, Didier Blanchet (szerk.) *Modeles de la démographie historique*, INED, Presses Universitaires de France, Paris, 11–43.
- B. Lukács Ágnes, 1966. Az 1831–32. évi első magyarországi kolerajárvány néhány jellegzetessége. *Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicinae Hungarica* 40. Kötet, 71–137.

- B. Lukács Ágnes, 1975. A XIX. századi anyakönyvek reprezentatív felvétele. *Statisztikai Szemle*, 648–654.
- B. Lukács Ágnes, 1968. Adalékok az 1820-as évek halandósági viszonyaihoz Magyarországon. *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 1965–66. Budapest, KSH Könyvtár, 241–261.
- Braudel, Fernand, 1985. *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV–XVIII. században. A mindennapi élet struktúrái*. Budapest, Gondolat
- Czigány László, 1985. Az 1831. évi kolerajárvány Zalában. In *Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1984–1985. Zalai Gyűjtemény* 21. Zalaegerszeg, 1985. 79–91.
- Czoch Gábor, 1997. *Városlakók és polgárok. Kassa társadalma a XIX. század első felében*. Kandidátusi disszertáció
- Csite András, 1991. *Rezi község (Zala vm.) 1790–1829 közötti népesedési viszonyainak elemzése (különös tekintettel a halálozásokra)*. Budapesti Közgazdasági Egyetem, szakdolgozat.
- Csite András, 1993. Egy presztízszorientált nagybirtoküzem a 18–19. század fordulóján. A keszthelyi Festetics-uradalom. In *Zalai Gyűjtemény* 34. Gazdaságtörténeti tanulmányok, Zalaegerszeg, 77–114.
- Csite András, 1996. *Zalaszántó gazdasága és társadalma 1790–1850*. Doktori disszertáció, BKE Gazdaságtörténeti Tanszék
- Dávid Zoltán, 1973. Az 1739. évi pestisjárvány pusztítása. *Orvostörténeti Közlemények*
- Dupâquier, Jacques, 1979. In Hubert Charbonneau és Andrés La Rose (szerk.) *The Great Mortalities: Methodological studies of Demographic crises in the Past*. Liège, 21–28.
- Dupâquier, Jacques (szerk.) 1995. *Histoire de la population française 2. De la Renaissance á 1789*. Quadrige/Presses Universitaires de France
- Eckhart Ferenc, 1958. *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon, 1780–1815*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Fáy András, 1854. Magyarország bővebb ismertetése, Pest
- Faragó Tamás, 1993. Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI*. Miskolc, 181–202.
- Faragó Tamás, 1996. Buda város népessége a XVIII-XIX. század fordulóján. (Források és módszerek). In Fazekas Csaba (szerk.) *Társadalomtörténeti tanulmányok*, *Studia Miskolcinsensia* 2./1, Miskolc, Bíbor Kiadó, 169–197.
- Faragó Tamás-Benda Gyula, 1980. Population et agriculture en Hongrie (1740–1830). Croissances, systèmes familiaux, régions, surpopulation. Kézirat.
- Fazekas Csaba, 1996. A XVIII. század végi Pest a halotti anyakönyvek tükrében. In Fazekas Csaba (szerk.) *Társadalomtörténeti tanulmányok*, *Studia Miskolcinsensia* 2./1, Miskolc, Bíbor Kiadó, 198–245.
- Gajáry István, 1998. Óbuda keresztény népessége és társadalma a XVIII. század végén (1786–1789). *Fons* V. 4. sz. 527–549.

- Gergely András (szerk.), 1998. *19. századi magyar történelem 1790–1918.* Budapest, Korona Kiadó
- Goubert, Pierre, 1968. *Cent mille provinciaux au XVIIe siècle.* Paris, Flammarion
- Gunst Péter, 1984. Az aszályok és a magyar állam (XVIII. század–1945). *Agártörténeti Szemle*, 438–457.
- Hablicsek László, 1980. Történeti idősorok elemzése spektrálanalízissel. *Statisztikai Szemle*, 74–85.
- Hablicsek László, 1984. Az 1820-as évek népmozgalmának néhány jellemzője keresztelési és temetési adatok alapján. In *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, Budapest, KSH Könyvtár, 69–92.
- Hablicsek László, 1991. Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. In *Demográfiai átmenet Magyarországon. KSH Népeség-tudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek. 9.* Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, 43–97.
- Hajas Andrea, é.n. *Zala megye demográfiai és mortalitási adatai a XVIII-XIX. században.* Kézirat a Zala Megyei Levéltárban
- Henry, Louis – Blum, Alain, 1988. *Techniques d'analyse en démographie historique.* Paris, INED
- Horváth Róbert, 1982. A gyermekhalandóság specifikus társadalmi vonatkozásai a történeti demográfiai korszakban Magyarországon. *Demográfia*, 225–256.
- J. Frater Zsuzsa, 1980. Az 1855. évi kolerajárvány Magyarországon. *Történeti Statisztikai Füzetek 5.* Budapest, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat és Országos Levéltár
- Kaposi Zoltán, 1997. Magyarország gazdaságtörténete 1700–1848. In *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig.* 161–241. Budapest, Aula Kiadó. Második, részben átdolgozott kiadás
- Kerecsényi Edit, 1974. Adatok Nagykanizsa egészségügyének fejlődéséhez 1690-től 1885-ig. In *A nagykanizsai kórház története*, Nagykanizsa, 1974.
- Komlos, John, 1992. *Nutrition and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy.* Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- Kováts Zoltán, 1973. A népesség. In Rác István (szerk.) *Hajdúnánás története.* Hajdúnánás, 33–86.
- Benda Kálmán (szerk.) 1989. *Magyarország történeti kronológiája II.*, Budapest, Akadémiai Kiadó
- Marczali Henrik, 1888. *Magyarország története II. József korában. I–III.* Budapest
- Nemes Lajos, 1998. Eger város népessége és társadalma a XVIII. század végén. In *Archívum. A Heves Megyei Levéltár Közleményei 15.* Eger, 131–153.

- Ördög Ferenc, 1991. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) II. Kötet.* Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Zala megye önkormányzati közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg
- Ördög Ferenc, 1993. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771) III. Kötet.* Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Zala megye önkormányzati közgyűlése, Budapest–Zalaegerszeg
- Pápai Béla, 1963. Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867). In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Post, John D. , 1985. *Food Shortage, Climatic Variability, and Epidemic Disease in Preindustrial Europe. The Mortality Peak in the early 1740s.* Ithaca and London, Cornell University Press
- Rácz Lajos, 1995. A Kárpát-medence éghajlattörténete a kora újkor idején (1490–1800). A környezettörténeti források feldolgozásának módszerei. *Történelmi Szemle*, 487–507.
- Réthly Antal, 1970. *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1701–1800.* Budapest, 1970.
- Schultheisz Emil–Tardy Lajos, 1964. *A magyarországi járványok történetéből.* Budapest
- Thirring Gusztáv, 1903. *Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében.* Budapest, MTA Értekezések a Társadalom Tudományok Köréből 12. kötet 10.
- Tilkovszky Lóránt, 1955. *Az 1831. évi parasztfelkelés.* Budapest
- Wellmann Imre, 1989. Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In Ember Győző–Heckenast Gusztáv (főszerk.) *Magyarország története 1686–1790.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 25–80.

**DEATH AND MORTALITY IN KESZTHELY
BETWEEN 1747 AND 1849***Summary*

The paper analyses the mortality of a small town in Hungarian Transdanubia on the basis of parish registers and family reconstruction. The quality of the registration started at the end of 1746 varied greatly in the analysed period. Till the 1770s it is obvious that a large number of cases was left out and even in the early 19th century there were periods of incomplete registration.

First the paper analyses the natural movement of the population. In the 1780s and in the beginning of the 19th century there was a natural decrease, so one can assume the rise of mortality between 1782 and 1817. After 1846 for some years the number of burials was high again which rise led to the decrease of the population (the most important factors were poor crops and cholera epidemic). The seasonal fluctuation of burials shows the well known pattern of relatively high mortality in winter and in spring. Usually the rates follow this pattern in the years of high mortality too. Infant mortality shows the least seasonal fluctuation, while in the case of children the most tragic months were in spring. The mortality of the elderly people (above 60) was very high between November and April.

The paper emphasises the overriding importance of infant and child mortality. The family reconstruction allows a more exact critical analysis of the registration by studying the repetitions of the first names and the intervals between birth. Despite the changes in the general mortality conditions and the quality of registration it seems that from a thousand boys only 700–750 survived their first birthday, and in the case of the girls this ratio was 730–770 ‰. Only fifty percent of the boys (500–550) survived their fifteenth birthday, while this number in the case of girls was higher (600–620). After 1830 the mortality of those who survived the critical first year improved. The mortality of the adult population—with the exception of the demographic crisis- periods – remained stable throughout the investigated period. In the case of women the risk of dying due to the first child birth was relatively high (2%), and this risk being lower between the second and the fifth birth rose again in the case of women with five or more child births.

Finally the paper deals with the questions of demographic crisis. It criticises the recent Hungarian literature on the subject and identifies the crisis years by different methods. The frequency of such years increased during the decades of relatively bad mortality, that is in the 1780s and the late 1840s. The crises were

caused probably by the short term rise of infant mortality. Such high infant mortality periods did not last too long, only one or two months and they were due to epidemics. The considerable rise of adult mortality showing the characteristics of the demographic crises of 17th century Western Europe can be observed only between 1782–83, 1805–1806, 1830–31, 1846–49 and in 1835, and even in these years the mortality peaks cannot be compared to the crises observed in the West, e.g. in France at the end of the 17th century.

As a conclusion one can identify demographic crises in the second half of the 18th and in the beginning of the 19th centuries, but they were not so extensive as in the former centuries. In this respect Keszthely represents the experience of most of the Hungarian settlements. At the turn of the century mortality temporarily deteriorated which decline can be interpreted as a malthusian crisis or a temporary cyclical phenomenon. The author himself prefers the later opinion.

Tables:

1. *The dead aged 0–1 compared with total number of the dead (%)*
Year; Proportion of the Dead Under One Year of Age(%)
2. *Infant Mortality in Keszthely (1750–1849)*
Decade; Number of the Dead Aged 0-1; Number of Births; Number of the Dead per Thousand Births
3. *Estimated Number and Proportion of the Lost Child Dead*
Year; Number of the Lost Dead (Repetition of First Names, Interval Method); Number of the Dead Aged 0–5; Proportion of the Lost (First Name Method) Compared with Total Number of the Child Dead; Proportion of the Lost Compared with the Child Dead; Number of the Dead Aged 0–1; Proportion of the Lost (Interval Method) Compared with the Infant Dead
4. *Age Structure of the Dead 1750–1849 (%)*
Age Groups; Decades
5. *Proportion of the Child Dead between 1780–1789 and 1800–1809 (%)*
Age Groups; Years; Total Number of the Dead
6. *Mortality of Males by Age 1805–1821 (%)*
Year; Aged 0-17; Aged 18–40; Aged 40 +; Altogether
7. *Seasonal Distribution of Mortality in Crisis Years*
Year; Month

8. *Survivors by Different Age Groups per 1000 Births*
Decade; The Aged One According to Non Nominal Data; The Aged One According to Nominal Data; The Aged 5; The Aged 15; The Aged 15 (Corrected)
9. *Survivors of Non Migrant Families by Different Age Groups per 1000 Births*
Decade; The Aged One According to Nominal Data; The Aged 5; The Aged 15; The Aged 15 (Corrected)
10. *Probability of Survival (boys, girls)*
Decade; The Aged One According to Nominal Data (Boy, Girl); The Aged 5 (Boy, Girl); The Aged 15 (Boy, Girl); The Aged 15 (Corrected, Boy, Girl)
11. *Mean Age of Dying among Married Males and Females Surviving up to their 30th Birthday*
Birth Cohort; Males (Mean Age of Death, N); Females (Mean Age of Death, N)
12. *Number and Proportion of Females Died in Childbirth*
Year; Number of Mothers Died in Childbirth; Total Birth; Number of Died Mothers per 100 Births
13. *Years of High Mortality, Population Crises in Keszthely (1747–1849)*
Year; Number of the Dead; Years of High Mortality; Rise Compared with the Previous Year; Rise Compared with the Mean Value; Type of the Crisis According to the Classification of J. Dupâquier
14. *Demographic Crisis in 1805–1806. (Movement of Population by Month, I = the Mean Value of the Decade)*
Year; Month; Mortality; Mortality of the Aged 0–19; Adult Mortality; Conceptions; Marriages

Figures:

- I. *Movement of Population in Keszthely, 1749–1849 (Birth, Death)*
- II. *Age Structure of the Dead (%) (Decades, Age Groups)*
- III. *Demographic Crisis in Keszthely in 1805–1806. (Marriages, Conceptions, Adult Mortality, Child Mortality, Total Mortality)*